

Branitelji u poslijeratnom društvu: kultura traume u kulturi sjećanja

---

Žižić, Luka

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:677066>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-04**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i antropologiju
Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Luka Žižić

**Branitelji u poslijeratnom društvu: kultura traume u kulturi
sjećanja**

Diplomski rad

Zadar, 2023.

Sveučilište u Zadru
Odjel za etnologiju i antropologiju
Diplomski sveučilišni studij etnologije i antropologije (dvopredmetni)

Branitelji u poslijeratnom društvu: kultura traume u kulturi sjećanja

Student: Luka Žižić

Mentor: izv. prof. dr. sc. Tomislav Oroz

Zadar, 2023.

University of Zadar
Department of Ethnology and Anthropology
Graduate study of Ethnology and Anthropology

Croatian war veterans in post-war society: culture of trauma in culture of
memory

Student: Luka Žižić

Mentor: prof. dr. sc. Tomislav Oroz

Zadar, 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Luka Žižić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Branitelji u poslijeratnom društvu: kultura traume u kulturi sjećanja** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Nijedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 27.6. 2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. METODOLOGIJA	4
2.1. Sudionici, dinamika i kontekst intervjua	6
3. TEORIJSKE PERSPEKTIVE U RAZUMIJEVANJU SJEĆANJA	9
4. ANALIZA I INTERPRETACIJA ISKAZA	20
4.1. (Ne)tranzicija prema budućnosti?	22
4.2. Prekinuti životni tok	25
4.3. Obitelj kao oaza sigurnosti	27
4.4. Memorabilije	30
5. MOŽE LI BUDUĆNOST PROGONITI?	34
5.1. Moj otac i „naša budućnost“	35
5.2. Averzije prema budućnosti kao glas nezadovoljstva sa društvenom sadašnjošću: kako dalje?	37
6. ZAKLJUČAK	39
7. LITERATURA:	41
8. PRILOG	42

Sažetak:

Ovaj rad istražuje kako trauma kao kulturni fenomen oblikuje kulturu sjećanja, a kroz iskustva branitelja u poslijeratnom društvu. Teorijski okvir rada inspiriran je radovima prominentnih autora iz područja studija sjećanja, te radovima iz područja kulturne traume. Istraživanje se temelji na analizi naracija četvorice sugovornika, uključujući i mog oca. Problematiku traume približilo se analizom načina na koji sugovornici orijentiraju svoju naraciju naspram prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Obitelj i udruge u radu se postavljaju kao ključne društvene “jedinice” koje imaju mogućnost ublažiti braniteljsku traumu putem uključivanja u procese socijalizacije.

Ključne riječi: Domovinski rat, branitelji, kultura sjećanja, trauma, politika pamćenja

Summary:

This study explores how trauma, as a cultural phenomenon, shapes the culture of memory through the experiences of veterans in post-war society. The theoretical framework of the study is inspired by the works of prominent authors in the field of memory studies and the works on cultural trauma. The research is based on the analysis of narratives from four participants, including my father. The issue of trauma is approached by analyzing how the participants orient their narratives towards the past, present, and future. Family and associations are presented as key social "units" that have the potential to alleviate veteran trauma through inclusion in socialization processes.

Keywords: Homeland War, veterans, memory culture, trauma, memory politics

1. UVOD

U ovom radu problematizirat će se uloga branitelja u poslijeratnom hrvatskom društvu kroz teorijske perspektive proizišle iz studija sjećanja (*memory studies*) i studija kulturne traume. Kao predmet istraživanja kulturne antropologije sjećanje se promišlja kao kulturni i društveni konstrukt, pa u tom smislu analiza raznolikih sjećanja polazi od pretpostavke sjećanja kao individualnog čina koji je kulturno oblikovan na presjecištima politike, društva, povijesti, klase, roda, ideologije, itd. Etnografija sjećanja, u ovom radu fokusiranog oko sjećanja na Domovinski rat, prvenstveno pretpostavlja problematizaciju različitih interpretacija u čijem je fokusu trumatično iskustvo sudioništva u ratnim zbivanjima, no isto tako i njihov naknadni smisao koji se uspostavlja u suvremenosti, te koji je oblikovan različitim diskursima. Iako nam se može činiti kako je mogućnost sjećanja biološki uvjetovana, načini i forme prisjećanja uvelike su oblikovani društvenim kontekstom i kulturnim normama. Kao što primjećuje u svom članku „Collective memory and cultural identity” jedna od ključnih intelektualnih figura u području studija sjećanja, njemački egiptolog Jan Assman (1995), karakter koji osoba stječe u interakciji sa društvom ne zadržava se generacijski kao rezultat evolucije već je u svezi sa konvencijama i socijalizacijom. Prema ovome može se pričati o određenoj transformaciji sjećanja osobe kao odrazu procesa socijalizacije odnosno načina na koji društvena reaproprijacija omogućava artikulaciju sjećanja i njihov naknadni život. Tako se također transformira i shvaćanje te smisao proživljene traume poput one uzrokovane ratom. Antropologinja Marita Sturken (1997) u knjizi *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering* kreiranje kulturnog sjećanja problematizira kroz postavljanje pitanja sudioništva u povijesnom događaju kao elementu kreiranja nacionalnog značenja. Ovakvo postavljeno pitanje otvara problematiku politike pamćenja kao odraza institucionalnih strategija pamćenja, tj. otvara pitanje što se pamti, a što se strateški zaboravlja. Sjećanje i prizivanje sjećanja, prema Mauriceu Halbwachsu (1925), dolazi u relaciji s društvom, pri čemu se sjećanja drugih oslanjaju na naša, kao i obratno. Prema takvom shvaćanju sjećanja kao međusobno uvjetovanog između pojedinca i društva, jasnim postaje kako je naše individualno sjećanje usko vezano uz kreirane društvene okvire pamćenja, poput primjerice političke dimenzije pamćenja ili pak ideološke tendencije.

Promišljanje sjećanja može se konstituirati također kroz materijalne predmete koji kod osoba evociraju neka sjećanja, ali i traumatična iskustva. Samim time ti predmeti nose afektivnu i iskustvenu „težinu” te uvode u problematiku kulturnog oblikovanja sjećanja koje se konstituira opipljivošću. Naime, Brkljačić i Prlenda sjećanje definiraju u kontekstu kolektiva pa tako navode da je kolektivno sjećanje skup uspomena koje dijeli određena zajednica, a da je kolektivno pamćenje zapravo rad na tom sadržaju (2006: 140). Stoga, promatranje sjećanja kroz kulturalni aspekt uključuje i problematizaciju kulturalnog konteksta u kojem sjećanje nastaje. Za razliku od društvenog konteksta koji može generirati sjećanja, promišljanjem sjećanja kroz prizmu kulture otvaraju se pitanja o tenzijama između „skrivenih” sjećanja vezanih uz traumatične događaje poput rata, te načina kako se kulturno organiziraju sjećanja u periodizacijskom smislu, u smislu klasne (ne)pristranosti, rodne perspektive, itd. Domovinski rat će se u ovom radu promotriti kao mreža raznolikih, nerijetko suprotstavljenih iskustava, a ne kao fiksni i završeni događaj sa datumima i godinama. Domovinski rat u ovom radu stoga ne promišljamo kao povijesni događaj datumski omeđen početkom i krajem, već kao specifičan moment u povijesti koji inicira raznolika sjećanja, pobuđuje različite osjećaje, pokreće različite identifikacijske procese i kroz koji se interpretiraju suvremeni događaji iz perspektive života pojedinca. U ovom se radu želi problematizirati životne priče i naracije sudionika ratnih događanja koje postoje onkraj komemoracija, bitki, datuma i politizacije. To je dimenzija sjećanja na rat i oblikovanja identiteta u odnosu na rat, gdje je zapravo taj identitet uvelike alteriran putem poslijeratne politizacije i popularnog razumijevanja povijesti, ali i oblikovan svijetom koji 'pobuđuje' traumatična sjećanja i postavlja ih u funkciju specifičnih agendi sadašnjice. Marita Sturken (1997) smatra kako službena povijest i kulturno sjećanje nisu u oprečnosti te njihove granice nisu jasno postavljene. U kontekstu informacijskog doba i popularizacije povijesnih tema, sjećanje i službena povijest se sve više i više isprepleću. Naime, u takvom isprepletanju otvara se pitanje o tome gdje i kako individualac pozicionira i oblikuje svoja sjećanja u odnosu na službeno posredovane reprezentacije povijesti u kontekstu informacijskog doba i 'inflaciju' povijesnih tema u suvremenom društvu. Iz tog isprepletanja može se iščitati problematika reprezentacije branitelja u poslijeratnom društvu. Način na koji sudionici rata gledaju na službena sjećanja (komemoracije, spomenike, obljetnice, itd.) i kako se službeni diskursi infiltriraju u braniteljska sjećanja, opominje nas da su takvi fenomeni više od puke faktografije. Kakva su sjećanja branitelja i kako se uspostavljaju relacije

između pojedinačnih sjećanja i brižno njegovanih politika pamćenja? Kakav je njihov društveni status u kontekstu tranzicijskog iskustva obilježenog okorištavanjem poslijeratnom ekonomskom, društvenom i političkom transformacijom?

U toj dimenziji rat nije samo događaj obilježen početkom i krajem, već je fenomen koji je kroz iskustvo sudionika u ratu oblikovao raznolika sjećanja „branitelja”, ali i ostatka populacije. U kojoj mjeri službene politike pamćenja uključuju narative pojedinaca, te jesu li takva uključivanja uvijek selektivna (pitanje isključivanja žena, djece, drugih aktera). Takvim pozicioniranjem problematike, s jedne strane uspostavlja se diskrepancija između rata i poraća na temelju kriterija datumske razgraničenosti (gledan kao službeni događaj povijesno-političkog narativa) te sjećanja koja su fluidna i koja nisu striktno odjeljena vremenskim markiranjem. Dakle, otvara se pitanje postoji li veza između sjećanja na svojevrsnu dnevnu rutinu tijekom događaja na koje se referiraju sjećanja i sjećanja koja su orijentirana izrazito prema nekim socio-političkim kontekstima datog vremena, ratnog ili poratnog. Upravo tu stoji određeni „most” koji povezuje i isprepliće studije sjećanja i studije traume. Trauma koja ima važnu ulogu u suvremenom hrvatskom društvu, u ovom kontekstu poglavito kao posljedica postratne situacije obilježene raznoraznim teškoćama, oblikovana je sjećanjima i njihovim naknadnim instrumentalizacijama. S druge strane, raznovrsna i fragmentirana sjećanja branitelja, koja ne upadaju u službeni kanon dominantnih načina prisjećanja, pokazuju se kao potencijal za istraživanje sjećanja i traume. Ona se isprepliću, umrežavaju preko javnog diskursa, te vraćaju obogaćena novim značenjima, što je i vidljivo u slučaju branitelja. Reprezentacije branitelja u javnom diskursu uvelike oblikuju sjećanja na traumatična iskustva rata koja su nerijetko oblikovana viktimizacijskim obrascima. U ovom radu takva će se 'putanja' sjećanja analizirati u nekoliko sljedećih poglavlja, te ukazati na diskurzivne točke njihove viktimizacije, pasivizacije, pa samim time i njihovih 'poželjnih' životnih uloga u poslijeratnom društvu. Upravo tu se otvara pitanje braniteljskih vizija medija i njihova interpretacija medijske slike branitelja. U kontekstu vrlo ograničene medijske rasprave koja pitanje branitelja većinom svodi na crno-bijela politizirana polazišta, ovim radom se kroz perspektivu raznolikih sjećanja i različitih trauma želi ukazati na procese oblikovanja slike branitelja u javnosti, iz perspektive samih branitelja. Drugo važno pitanje koje se želi problematizirati ovim radom vezano je uz debatu oko važnih pitanja koja branitelji smatraju bitnima, a koja utječu na njihovu interpretaciju „suvremenih” zbivanja u njihovom kulturnom kontekstu. Takva pitanja ne samo da uvjetuju strukture njihovih sjećanja, već i poimanje osobnih identiteta.

2. METODOLOGIJA

Najrelevantniji način prikupljanja građe u ovom radu bio je polustrukturirani intervju. Okosnicu intervjuja činilo je petnaest pitanja, no tijekom i nakon postavljanja istih shvatio sam da bi svakako bilo etnografski zahvalnije da pitanja “otvorim”, to jest da ih pokušam preinačiti tako da potiču slobodnu naraciju. Većina sugovornika, uključujući i mog oca, na ta su pitanja odgovarali vrlo metodički i koncizno. Najveća „otvaranja” sugovornika dogodila su se upravo nakon obavljanja tih intervjuja. Često su me sugovornici 'spašavali' od zamke pretjerane strukturiranosti koja je zanemarivala činjenicu da se Drugi može pokušati razumjeti samo kroz refleksiju na sličnosti ili razlike s njima (Saukko, 2017). Naime, svi moji sugovornici „oslobodili” su se u trenutku kad sam ja prestao biti isključivo onaj koji postavlja pitanja, a postao sugovornik koji također sugovornicima odgovara na njihova pitanja. Nakon što su sugovornici počeli postavljati pitanja o meni i mom životu, još su se više otvorili i ponudili odgovore koji su postali dio analize u ovom radu. Saukko (2017) u svome djelu *Doing research in cultural studies* navodi kako je istraživanje u kulturalnim studijama strukturirano oko međuodnosa življenog iskustva, diskursa i socijalnog konteksta. Sakko smatra kako bi trebali kombinirati ova tri pristupa bez da se ih se gleda odvojeno. Ja sam pokušao u kontekst iskustva mojih sugovornika doći putem deskripcije istraživačkih situacija, te zatim započeti s analizom i interpretacijom koja se oslanjala na teorijske koncepte. Isticanje socijalnog konteksta je najviše bilo izraženo kod analiziranja građe koju sam prikupio tijekom intervjuja s ocem, jer je razumijevanje konteksta proizlazilo i od mog samorazumijevanja našeg obiteljskog života. Za ostale sugovornike to nije bilo toliko moguće jer smo proveli iznimno ograničeno vrijeme komunicirajući. Tada sam postao svjestan još jednog metodološkog rizika, a to je da će ovaj rad biti uvijek parcijalan. No te parcijalne istine nisu predstavljale problem jer su odražavale načine na koji moji sugovornici doživljavaju svoj svijet – kroz splet činjeničnosti, (ne)svjesnih odabira onoga što oni smatraju bitnim, te što „žele i smiju” reći - u odnosu na mene pa potom i u odnosu na društveni kontekst.

Kroz samorazumijevanje koje je bilo okosnica razumijevanja životnog konteksta mog oca, približio sam se samorefleksivnosti kroz koju sam nastojao bolje/istinitije razumjeti okuženje oko sebe, pogotovo u kontekstu svog oca i dijeljenog življenog iskustva s njim. No, u toj zamci zbog koje možemo imati dojam da smo zbog tog bliži „istini” (Haraway 1997). shvatio sam da nas insajderstvo i mogućnost

samorefleksije ne čini bližim istini, već čini glas autora i intervjuiranog jačim i autentičnijim zbog toga što je u pitanju osobna i emocionalna priča u kojoj postoji više razina privrženosti (eng. *attachment*). Upravo je (ne)mogućnost privrženosti odredila i metodološke okvire ovog rada jer je sjećanjima prilazila ne kao odrazu faktografskih istina, već kao osobnim, emocionalnim i raznovrsnim viđenjima prošlosti, sadašnjosti i budućnosti te mjesta pojedinaca u njoj. Upravo zbog toga što se sjećanja razumijevaju kao osobno viđenje prošlosti, odlučio sam svoje sugovornike u ovom radu predstaviti anonimnima. Moja etička perspektiva je bila da to moram učiniti ne samo zbog činjenice da su njihovi iskazi i viđenja intimna, već zbog toga što moji sugovornici mogu tijekom vremena promijeniti svoja viđena te se čitajući ovaj rad možda neće osjećati kvalitetno reprezentiranim. Tom anonimnošću želim iskazati poštovanje prema njihovoj intimnoj borbi i emocijama.

Teoretiziranje o nekom problemu bez da damo riječ onima kroz čije naracije problematiziramo određeni fenomen, bi bila povreda glavnih postulata antropološke znanosti. Ovaj diplomski rad u takvom bi slučaju izgubio smisao i kredibilitet te bi se tada vratio na razine takozvanih „*armchair* antropologa”. Stoga je moj istraživački fokus primarno bio usmjeren prema naracijama mojih sugovornika, njihovim tumačenjima i njihovim 'viđenjima' pitanja na koje želim dati odgovor u ovom radu. Kako je svojevremeno problematizirao Clifford Geertz, ovdje prikupljena i analizirana građa je „interpretacija interpretacije” (Geertz 1973). Cilj prikupljanja ove građe i pisanja uopće nije prikazivanje neke univerzalne istine jer svaki sugovornik svoju istinu drži duboko u sebi. No kroz raznovrsne životne priče i iskustva sugovornika čiji su životni putevi u mnogočemu nepovezani, želim ukazati na neke dodirne točke koje oblikuju takve „istine”, odnosno koje strukturiraju pitanja traume, sjećanja i rata. Kao autor bio sam svjestan da sam u intervjuu dobio samo ono što moji sugovornici smatraju primjerenim i sigurnim za prenijeti u sferu rada koji će jednog dana biti javno dostupan. Utoliko sam određene dijelove njihovih naracija koje prenose potencijalno preosobne detalje, isključio iz ovog rada u smislu direktnih citiranja. Prema iščitanim, analiziranim i interpretiranim iskazima mojih sugovornika iščitao sam međuodnos njih i društva, kulture, politike i ekonomije. U tom iščitavanju nisam zanemario niti atmosferu tijekom razgovora i istraživačkih situacija, te sam stoga nastojao opisati prostor koji je oblikovao moju interakciju sa sugovornicima. Time sam pokušao u „jednadžbu” unijeti upravo ono što sugovornici sami po sebi nisu htjeli reći, a bilo je implicitno prisutno kao neiskazano i samorazumljivo znanje tijekom samih intervjuja.

Način prikupljanja građe je intervjuiranje sugovornika putem unaprijed formiranih pitanja. Sugovornicima je uglavnom postavljeno petnaest pitanja koja sam osmislio prije intervjua sa ocem. Trojica su intervjuirana u prostorijama jedne udruge branitelja u Zagrebu te su intervjuirani i moj otac i jedan poznanik iz susjedstva. Pitanja su navedena u *Prilogu*. Kroz pitanja otvorile su se brojne problemske perspektive: je li moj sugovornik drugačiji sad u odnosu na sebe u ratu, što ga frustrira, a što motivira, mogućnost dijeljenja svojih sjećanja, zapostavljenost u društvu i budućnost društva, misao vodilja u teškim trenucima, emocije vezane uz odlikovanja i zahvalnice, obilježavanje sjećanja na poginule branitelje, vlastita želja za budućnost, medijsko tumačenje povijesti, udaljavanje uma od rata, it. U jednom slučaju niti jedno pitanje se nije postavilo jer je sugovornik sam odveo razgovor u željenom smjeru i bio je podjednako plodan razgovor kao i s ostalima koji su išli prema pitanjima. U drugom slučaju pitanja su selektivno postavljena mojim odabirom jer sugovornik nije imao vremena za sva pitanja. Ponovno, preko tih pitanja posredno se odgovorilo i na ostala pitanja te je i na taj način razgovor bio plodan za analizu. Kod dva sugovornika shvatio sam da je dio priče i zapričavanje nakon obavljenog intervjua bilo zapravo analitički relevantno, katkada više nego sama pitanja kao zacrtani slijed intervjua. Intervjuirani su se najviše osjećali opuštenima kad smo rekapitulirali intervju i kad smo lagano prolazili kroz digresije koje su također nudile indirektan odgovor na postavljena pitanja.

2.1. Sudionici, dinamika i kontekst intervjua

Za uvodni dio ovog poglavlja, a prije analize građe, prikladno je istaknuti tko je intervjuiran, kako je intervjuiran i kada je intervjuiran. Za početak, prvi intervju započeo je s mojim ocem, što se kasnije pokazalo kao istraživački i osobno najtežim intervjuom. To je prvenstveno zbog moje emocionalne involviranosti u odnos koji je u trenutku intervjua poprimao istraživačke konture. Naime, smatrao sam da će taj razgovor biti za obojicu otrježnjujuće, pa čak i traumatično iskustvo jer nismo nikad o takvim temama pričali u ovakvom specifičnom kontekstu. Smatrao sam da će otac biti formalniji i uzrujaniji te puno više osjetljiviji na svoju intimnu patnju zbog činjenice da ovaj iskaz „ide u javnost” i da je svojevrsno jedini zapisani svjedok njegovoj patnji. No kako će se kasnije tijekom analize pokazati, bio sam uvelike u krivu u svojim predviđanjima i očekivanjima. Smatram da je moj otac tip osobe koji želi da se njegova perspektiva čuje. Često je i sam isticao da ništa nema smisla ako se to ne podijeli „dalje”

i ako se znanje o nečemu ne nastavi u budućnosti.

Moj sljedeći intervju se dogodio u prilično zanimljivom i istraživački neočekivanom kontekstu. Naime, tijekom pisanja ovog rada radio sam u jednoj trgovini gdje na dnevnoj bazi ostvarujem komunikaciju s mnogim ljudima te sam bio u mogućnosti stvoriti par poznanstava preko dnevnih došalica. Vrlo često u trenutcima kada nije bilo gužve kupci bi popričali sa mnom, a teme bi kod nekih pojedinaca katkada skrenule prema pitanju rata. Jedan od mojih sugovornika se u toj temi prepoznao te isticao kako ga frustrira poslijeratno društvo u kojem živimo i često se pitao što je više uopće istina. S obzirom da smo u više navrata pričali o tim temama i da je znao da pišem o toj temi, jednom prilikom sam mu ponudio hoće li mi biti sugovornik za moj diplomski rad. Iznenadilo me je kada je dosta emotivno odbio uz riječi da se ne želi eksponirati, te da on svoju istinu čuva, ali da se više ne isplati oko teme rata „sekirati”. Nakon toga ponašao se isto kao i prije, čak je i dalje pričao o ratu i poraću na način na koji obično priča. Njegova reakcija je bila istraživački poticajna jer me nagnala na razmišljanje da će pitanje sjećanja biti izazovno te da je građa mog diplomskog rada nužno parcijalna i fragmentirana zbog činjenice da se ona sastoji samo od svjedočanstava ljudi čije su naracije ispresjecane životnim okolnostima, svakodnevnim situacijama i situacijski određenim odlukama o tome je li se uopće vrijedno pojaviti na intervjuu.

Jedan od mojih sugovornika je na isto pitanje odgovorio pozitivno, te mi je predložio da navedem vrijeme i datum kada bi se našli u nekom kafiću za intervju. On je predložio kafić na katu istog trgovačkog centra koji je bio u sklopu kockarnice. Zbog dosta sumornog okruženja kockarnice, nisam se nikako mogao u potpunosti opustiti iako je sugovornik bio ugodno društvo. Dok sam tipkao ono što on smatra vrijednim zapisivanjima, često su prolazili i moji i njegovi poznanici kroz kockarnicu. Sam sebi sam okružje kockarnice zamislio kao neko zrcalo problema društva kasnog kapitalizma u kojem se mnogi nisu snašli. Nakon intervjuja, najviše od svega sam se pitao zašto me je atmosfera kockarnice tako „uhvatila” nespremnog. Ostala tri sugovornika sam intervjuirao u prostorijama udruge branitelja u Zagrebu. Za napomenuti je kako je to jedina od pet braniteljskih udruga koja se odazvala na moju molbu. Dogovorio sam se sa da ćemo intervju obaviti 4.5. 2023. Kad sam dolazio pred samu zgradu iznenadilo me je kako je malena ali skladno uređena. Okružena je mnogo višim zgradama stambene i/ili poslovne namjene. Još jedno pozitivno iznenađenje sam doživio pri samom ulasku u zgradu gdje je „lobby” zgrade zapravo kafić u kojem branitelji sjede i

druže se. Za vrijeme jednog takvog druženja, kada sam stigao, oni su me pozdravili te su nastavili pričati jako fokusirano. Najviše sam upamtio frustraciju naspram medijske reprezentacije branitelja. Pozvan sam u ured da intervjuiram prvog ispitanika. Tad mi je na pamet pala misao o tome kako je pozitivno i iznenađujuće da je kafić ipak najglavniji dio cijele te jednokatne zgrade a uredi su organizirani u prostorije po strani. Nas dvojica smo sjeli na stolice nasuprot stolice koja je vrlo vjerojatno rezervirana za predsjednika udruge. Taj sugovornik je rekao da nema puno vremena jer ide na sprovod. Nisam htio postaviti nikakvo pitanje u vezi toga jer sam očekivao da će to sugovorniku izazvati dodatni stres i nelagodu. Nekako sam intuitivno zaključio da je riječ o još jednom umrlom hrvatskom branitelju. Zbog toga što je žurio na sprovod odlučio sam skratiti razgovor i postaviti tri pitanja umjesto predviđenih petnaest. No, unatoč tome razgovor je bio zanimljiv i ponudio mi je perspektivu za analizu. Ja sam se odlučio intuitivno izabrati treće, peto i petnaesto pitanje (vidi *Prilog*). Pitanja su se odnosila na obitelj, budućnost i osjećaj naspram svoje pozicije u društvu. U ta tri pitanja htio sam na neki način „pokriti” svih ostalih petnaest jer sam na temelju prethodnih intervjua uočio kako obitelj, budućnost i odnos sa društvom predstavlja ključne elemente kroz koje možemo analizirati kompleksan međudnos traume, sjećanja, društva i kulture. U idućem intervjuu dogodilo se da me je sugovornik dočekao iznimno spreman sa isprintanih svih petnaest pitanja ispred sebe na koja je jako odmjereno odgovarao i vrlo često bi pogledavao u mene i pitao me je li to dovoljno dobro. Dobio sam dojam da ima iskustva u davanjima iskaza te da je zbog toga tako odmjeren u davanju iskaza. Naravno, bilo je trenutaka kad je bilo tišine i kontemplacije. No, ovdje se dogodilo da smo se ja i sugovornik podosta zapričali nakon samog intervjua. Tu više nije bilo toliko odmjerenosti jer smo se međusobno počeli otvarati. Ja sam pričao o situaciji sa svojim ocem te se on maksimalno potrudio dati meni i ocu savjete iz svog osobnog iskustva i na osobnoj razini. U tim savjetima se i sam otvorio te mi je govorio o tome što njemu daje snagu, što je samim time značilo da je otvaranje bilo obostrano.

3. TEORIJSKE PERSPEKTIVE U RAZUMIJEVANJU SJEĆANJA

Prema članku 3. *Zakona o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata i članovima njihove obitelji* hrvatski branitelj je osoba koja je organizirano sudjelovala u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti i suvereniteta Republike Hrvatske. Na samom početku ovog Zakona također se navode vrednote prema kojima se „ravvalo” pri uređivanju ovog Zakona. Neke od vrednota su: temelj Republike je pobjeda hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu, temeljne vrijednosti Domovinskog rata su „*uspostava i obrana državnog suvereniteta za koji su najzaslužniji hrvatski branitelji iz Domovinskog rata...*”. Prema postojećem zakonu i definiciji branitelja može se uočiti kako se pojam “branitelj” u ovom Zakonu razlikuje od pojma veterana, pa i u samom nazivu ne nudi braniteljima zatvaranje poglavlja tog dijela života. To se najlakše može objasniti usporedbom sa američkim izrazom *war veteran*. Ako analiziramo etimologiju ovog američkog izraza, dolazi se do zaključka da ta riječ potječe od latinske riječi *veteranus* što u prijevodu znači “stariji, onaj koji je bio dugo u službi”.¹ Naime, sama etimologija ove riječi govori da je američkim veteranima barem u značenjskom smislu ponuđen neki *closure*, to jest znak da je njihova služba i dužnost završena i uspješno izvršena. Kada u obzir uzmemo riječ *branitelj*, jasno je da ta riječ implicira da osoba branitelj i dalje brani te da njena dužnost još uvijek traje iako zakonska definicija takav pojam stavlja u perfekt. Značenjski barem, hrvatskim braniteljima nije ponuđen taj *closure* sa vlastitom ratnom dužnošću. Razumjeti nastanak i „život” sjećanja u tom kontekstu predstavlja izuzetno značajno područje koje može pomoći u oslikavanju veze između sjećanja, svakodnevice, politike, društva i kulture. Kada još uzmemo u obzir da se oko temeljnih vrijednosti navedenih u Zakonu o hrvatskim braniteljima i dan danas „lome koplja” u političkom diskursu, lako je i zaključiti da su već samo na taj način branitelji implicitno uključeni u sfere koje nadilaze pitanje njihova sudionitva u ratu i neposredno iskustvo. Česti problem koji moj otac navodi a vezan je uz pojam *branitelj* jest to što je taj pojam previše objedinjujuć. Moj otac to argumentira s time da nema baš jasne distinkcije između *dragovoljca* i ostalih *branitelja*. To je ujedno i indikator nekih “unutarnjih” previranja među braniteljskom populacijom, a koje su rezultat raznolikih sjećanja koja često odudaraju od načina na koji doživljamo Domovinski rat. U svemu ovome vidljiv je splet naizgled nespojivih i suprotnih naracija koje

---

¹ <https://www.etymonline.com/word/veteran>, posljednji pristup 5.3. 2023.

omogućavaju stvaranje novih asocijacija koje su u javnom diskursu vezane uz branitelje: branitelji kao heroji, rat kao završen događaj, politička aktivacija branitelja, lažni branitelji, itd. Stoga se postavlja pitanje u kakvim se društvenim prostorima i kakvim kulturnim kontekstima oblikuje slika traumatiziranog, ekonomski ili socijalno ugroženog branitelja/veterana?

Sjećanja branitelja na Domovinski rat teško je promišljati kao kategoriju koja postoji samostalno, bez upliva raznolikih diskursa s kojima su takva sjećanja isprepletena. Na to upozorava i Marita Sturken kada uvodi koncept '*tangled memories*', upozoravajući kako je teško postaviti granicu između njih (1997: 7). U ovom slučaju „krovni” kontekst unutar kojeg se promišljaju raznolika sjećanja na rat određen je poslijeratnim hrvatskim društvom i njegovim specifičnostima. No, da bismo mogli razumjeti način na koji su oblikovana sjećanja, te konkretno na koji su način formirana sjećanja mojih sugovornika, tj. branitelja, osvrnut ću se na ključne koncepte proizišle iz studija sjećanja, kroz koje će se otvoriti pitanja o aspektima koji obilježavaju načine prisjećanja. Važno je za napomenuti kako raznoliki aspekti koje smatram bitnim za razumijevanje pamćenja/sjećanja nisu nikako promatrani kao zasebni i fiksni, već su uvijek nužno isprepleteni. Njihova odvojenost proizlazi isključivo iz potreba analize i sistematizacije. Kroz naglasak u analizi na specifičnom rakursu koji se otvara kroz pojedini koncept, omogućeno je promišljanje same „prirode” sjećanja i pamćenja, no uvijek u otvorenosti spram ostalih koncepata koji nadopunjuju kompleksnost iskustava sugovornika.

Već u samim začetcima studija sjećanja rad Mauricea Halbwachsa *On Collective memory* figurira kao amblematski tekst koji otvara polemiku o društvenim okvirima pamćenja. Halbwachs tvrdi kako naša sjećanja često oblikujemo tako što se stavljamo u perspektivu određene grupe ljudi. Prema Halbwachsu individualna sjećanja tvore i sjećanja jedne društvene grupe. Samim time to oblikovanje se odnosi i na korpus ideja koje su u nekom datom vremenu dominantne i koje zasigurno „prodiru” u sve društvene strukture te suptilno odlučuju koja su sjećanja primjerena, odnosno koja nisu (1925: 169). Takva porozna granica između društvenog i individualnog, u ovom je radu indikativna jer otvara pitanje o tome kako branitelji tvore i oblikuju vlastita sjećanja s obzirom na društvene strukture, a poglavito obitelj, prijatelje, religiju, rod i klasu. Koliko kontekst društvene stvarnosti u kojoj se branitelj nalazi utječe na način na koji se oblikuju određena individualna sjećanja? Na to se nadovezuje i nešto što bi se mogla nazvati primjerenost prisjećanja. Kakva sjećanja su „dopuštena” u obitelji, a kakva

među prijateljima ili pak u javnom diskursu? Društveni aspekt sjećanja će se primarno problematizirati kroz načine kako se branitelj sjeća, koja sjećanja ističe, a koja izostavlja s obzirom na društveni kontekst u kojem dolazi do formiranja sjećanja.

Halbwachsovi okviri društvenog pamćenja konceptualno su bliski teorijskim postavkama njemačkog egiptologa Jana Assmanna koji ističe kulturni okvir kao važan za razumijevanje sjećanja. O značaju kulturne reappropriacije sjećanja rad Jana Assmana „Kultura sjećanja” jasno ističe neke od ključnih značajki kulturnog sjećanja. Naime, Assmann (1995) ističe da se kroz smrt vidi određena „pra-scena” kulture sjećanja jer omogućava obilježavanje prošlosti. Društvena skupina kojoj pojedinac pripada simboličkim komemorativnim praksama nastoji „premostiti” takav radikalni prekid uspostavljajući kontinuitet putem sjećanja kojima se nadilaze ograničenja smrti i pojedinačnog sjećanja. Tu zapravo do izražaja dolazi zamršenost sa društvenim aspektom zbog činjenice da se kroz oba aspekta može problematizirati o fragmentiranosti sjećanja, no na ponešto drukčiji način. Navedena promišljanja otvaraju pitanja o načinima društvenog prisjećanja, ali i kulturnog oblikovanja sjećanja poput primjerice na spomenicima poginulim braniteljima. Kako se mijenja naracija sudionika rata dok se referira na spomenike? Na koji način se tvori društveno uvjetovana kontradiktornost odnosna na spomenike hrvatskim braniteljima? Da li je kontradiktornost primarno ideološkog karaktera?

Druga važna referenca kada je riječ o djelu Jana Assmana vezana je uz koncept figure sjećanja. Assmann navodi tri temeljne odrednice figure sjećanja: vezanost uz prostor i vrijeme, vezanost uz grupu i mogućnost rekonstrukcije. Naime, sjećanja imaju vremensku komponentu utoliko što se vezuju kroz pravremenske i/ili izvanredne događaje te kroz periodični ritam sjećanja. Stoga Assmann zapaža da kalendar blagdana odražava „kolektivno doživljeno vrijeme” te tvrdi da svaka grupa koja se želi identitarno konsolidirati, želi osigurati i stvoriti prostore gdje će moći upisivati značenja (Assman, 1995). Ovakvo zapažanje je indikativno u kontekstu ovog rada utoliko što se pomoću njega može problematizirati načine na koji branitelji „orijentiraju” i oblikuju svoja sjećanja pomoću blagdana kao primjerice u odnosu na Dan državnosti, Dan neovisnosti ili Dan pobjede i domovinske zahvalnosti. Nadalje, u prostornom smislu figure sjećanja su određene uz specifične materijalne ili nematerijalne „entitete”; ratne memorabilije, predmete vezane uz rat, komemorativne prostore koji mogu ponuditi uvid u to kako, gdje i na koji način ovisno o vremenskoj i prostornoj prigodi braniteljska grupa artikulira svoja sjećanja. Također, valja za napomenuti kako je bilo kakva

materijalnost koja priziva sjećanja, zapravo plodna u kontekstu ovog istraživanja. Način na koji politike pamćenje definiraju branitelji uvelike je vidljiv preko medalja koje su branitelji stekli. Političke elite branitelji u javnom diskursu označavaju herojima kojima su vječno zahvalni. No u isto vrijeme na raznim oglasnicima su vidljive medalje i odlikovanja koja se prodaju po niskoj cijeni. Lako je zamisliti u kakvom je kontekstu nastala ta prodaja medalje. Njihov život se ne odnosi samo na diskurse o herojstvu i ratu, već i na sve ostalo što konstituira život u poslijeratnom društvu. Stoga, ovaj koncept figure sjećanja obuhvaća razmjer od ratnih memorabilija do samih mjesta, kao primjerice mjesta gdje su se odvijale pojedine bitke. Takva mjesta bitki u radu će biti indikativna u kontekstu analize koja je vezana uz mojeg oca. Assman navodi kako neke memorabilije i prostor s identitarnim značenjem nudi pojedincima sliku „trajnosti i stabilnosti” te su potporanj njegovom biću (Assman, 1995). No, moglo bi se reći da je odnos obostran i da relacijski odnosi „proizvode” prostor jer ljudi kreiraju svoj prostor prema tome kako bi mogli u njemu najbolje funkcionirati, mijenjajući biološka i fizička obilježja nekog prostora (Appadurai, 2010). Moji odlasci na mjesta nekadašnjih bitaka, a koje su moji sugovornici ocijenili bitnima, ne samo da su iz perspektive mojih sugovornika bili nabijeni emocijama i traumatičnim sjećanjima, već su i poticali nove rasprave u kojima je naknadna racionalizacija upravo u stabilnosti sjećanja pronalazila točku identifikacije. Time se otvara i pitanje rekonstruktivnosti i vezanosti za grupu, što nam pomaže u razumijevanju sjećanja kao izrazito promjenjivog kulturnog fenomena.

Prostorni aspekti pamćenja vrlo rano poprimaju obrise već kod Mauricea Halbwachsa u njegovoj *Legendarnoj topografiji svetih zemalja*, a pomnije se razrađuju unutar Assmanova koncepta figura sjećanja. No u punom zamahu prostornost kao odrednica sjećanja razvija se unutar koncepta „mjesta sjećanja” Pierra Nore. Prema Nori mjesto sjećanja je bilo koja materijalna ili nematerijalna pojavnost koja simboličkom sastavnicom postaje dio identiteta (1996: 13). Ta definicija mjesta sjećanja implicira povezanost s prostorom, ali i njegovom simboličkom komponentom. Na primjer, praznici su usko vezani uz koncept mjesta sjećanja jer u svom društvenom pojavnom obliku i preko svoje moći simbolike evociraju sjećanja, ali i zbog činjenice da je neizbježno prilikom evokacije sjećanja ne dotaknuti se prostornog obuhvata u kojem se neki događaj u prošlosti zbio. Konkretno aplicirano na ovaj rad, postavlja se pitanje o poziciji „neslužbenog” sjećanja naspram institucionaliziranog pamćenja koje promoviraju različite instance (primjerice historiografija). Ima li mjesta za „intimna”

osvrtnja na rat koja se ne slažu strogo sa historiografskom reprezentacijom koja je oblikovana retorikom faktualnosti, datumima i crno-bijelom slikom pobjednika/poraženih? Kao što je već prethodno spominjano, tijekom istraživanja jedan od sugovornika s kojima sam provodio intervju bio je i moj otac. Vrlo često su njegova sjećanja završavala zaključkom kako je o nekim stvarima “bolje ne razmišljati i ne pričati”. Takve sam zaključke koji bi uokviravali neka ratna sjećanja vrlo često tumačio kao problem traumatične prošlosti. No, takav problem je isto tako odražavao raskorak između historiografskog viđenja prošlosti koji se prelijevao u društvenu stvarnost, te heterogenih sjećanja koja su izrastala iz osobnih perspektiva. Nadalje, te institucionalizirane i „službene” obrasce pamćenja sam individualac internalizira, a vrlo često i prihvaća sa riječima koje je autor imao često prilike čuti od svog oca: „To je jednostavno tako”. Može li to „jednostavno tako” biti diskretni izraz pasivnosti?

Sada kada je utvrđena važnost odnosa institucija na povijesni narativ i na konstrukciju slike o prošlosti, može se otvoriti problematika o razlici kulturnog pamćenja i društvenog sjećanja. Brkljačić i Prlenda sjećanje definiraju u kontekstu kolektiva pa tako kažu da je kolektivno sjećanje skup uspomena koje dijeli određena zajednica, a da je kolektivno pamćenje zapravo rad na tom sadržaju. Nadalje, autori navode kako je kolektivno pamćenje uvijek politički strukturirano, a kolektivno sjećanje rezultat krhkog konsenzusa (2006: 233-289). Tu se da zaključiti da kulturno sjećanje prethodi društvenom pamćenju, ali kulturno sjećanje je uvijek alterirano od strane društvenog pamćenja koje je produkt historije i njezine produkcije primjerenog narativa.² Naime, historiografija u ovom slučaju pamti „za nas”, to jest odlučuje koje informacije su dovoljno bitne ali i poželjne za upamtiti. Nakon nekog vremena pod takvim okolnostima i nakon čitave generacije, „zaboravljaju” sjećanja koja nisu u skladu sa već sada usvojenim društvenim okvirima pamćenja.

U ovome svemu se nazire uloga obitelji kao svojevrsne „oaze” sjećanja gdje bi obitelj trebala biti glavno okruženje u kojem dionik rata može nesmetano dijeliti sjećanja koja su katkada marginalizirana. Ako je pak uloga obitelji u životu branitelja dovoljno jaka, onda takva sjećanja mogu preživjeti jer osoba shvaća da može zapamtiti neka sjećanja i dijeliti ih, znajući da to neće ići „vani”. Slično se dogodilo i tijekom mog intervju s ocem, kada sam primijetio opreku „unutar-izvan” prilikom bilo kakve priče o ratu. Upravo na ovom primjeru se može pokazati isprepletenost različitih

---

² Relacija nije uvijek jednosmjerna. Nekada naracije istaknutih sudionika rata oblikuju društveno sjećanje te posljedično i društveno pamćenje

perspektiva koje će se problematizirati i u ovom radu. Naime, tu se otvara već spomenuto pitanje društvenog aspekta, a odnosi se na primjerenost dijeljenja nekog sjećanja ovisno o specifičnom kontekstu. Kako se osoba sjeća u društvu obitelji, a kako npr. u društvu prijatelja ili radnih kolega?

Idući teorijski okvir problematizacije ovog rada jest tjelesni aspekt. Ovaj aspekt će se temeljiti na radu Paula Connertona *Bodily practices* koji je sastavni dio knjige *How societies remember*. Naime, Connerton problematizira o posturi ljudskog tijela i o značenju formaliziranog tjelesnog ophođenja u javnom prostoru. Kakve učinke izazivaju ritualizirane i formalizirane tjelesne izvedbe i kakva je njihova veza sa sjećanjem? Paradoksalno, možda najveća problematika koja se „provlači” kroz tjelesni aspekt osobno me nije usmjerila prema formalnosti tjelesnih izvedbi, već prema pitanjima ratnih i poslijeratnih trauma. U duhu Connertona, u radu se problematizira kako se percipira trauma ili njezini dijagnostički ekvivalenti kao oblik invaliditeta. Naime, Connerton smatra kako naši tjelesni pokreti uvijek sa sobom nose i osjete kojih smo obično nesvjesni; njih postajemo svjesni tek kad nešto pođe po krivu (1992: 102). Vrlo je moguće da se događa da neki uobičajni tjelesni pokreti osobu prisjete na ratno razdoblje te ona njih postaje svjesna. To može biti nešto banalno kao na primjer: uspravan i miran stav može podsjetiti na vojno razvrstavanje, brzo pakiranje i kašnjenje može podsjetiti na ubrzano pakiranje prilikom hitne i iznenadne mobilizacije tijekom napada. Naime, tada ta osoba postaje svjesna ovih kretnji i izvodi ih manje automatizirano i s manjom lakoćom nego što bi to inače radila. To je samo jedan od dokaza kako traumatično sjećanje može utjecati na našu tjelesnu sposobnost. To je također i dokaz tomu da i psihičko stanje ima svoju tjelesnu komponentu, koja se često previđa.

Još jedan aspekt tjelesnosti na koji ću obratiti pozornost su medalje. One su naime materijalni simbol izvršene vojne dužnosti. Paul Connerton smatra kako objekti sa najvećom simboličkom snagom su upravo oni koji prezentiraju neku kvalitetu inherentnu nositelju tako što pokazuju ono što je potrebno za njihovo prisvojenje (1992: 87). Upravo zato medalja i ima određenu simboličku vrijednost uz svoju formalnu institucionaliziranu vrijednost, pa se njih može iščitati kao aspekt tjelesnosti zbog naoko banalnog razloga jer prilikom nošenja medalja postaje zapravo dio tijela. Što se događa s medaljama kada nisu dio tijela i formalnih situacija u kojima se nose? Možda jedan takav primjer je praksa prodaje medalja po raznim hrvatskim oglasnicima. Što je „natjeralo” osobu da se za par stotina kuna odrekne predmeta koji je imao vrlo afektivna

značenja? Također, postavlja se pitanje koja je veza medalja kao materijalnih dokaza sudionništva u ratu, te sjećanja? Mogu li medalje prenositi određena sjećanja ili su one primarno odraz institucionalno njegovanog pamćenja.

Idući teorijski aspekti kroz koji će se promatrati problematika u radu su prostor i vrijeme. Referentna točka za ovaj teorijski aspekt je djelo *Realms of Memory* od francuskog autora Pierra Nore. Mjesta sjećanja su ujedno i glavni koncept Nore koji bi mogao biti indikativan za problematizaciju u ovom radu. Pierre Nora mjesta sjećanja definira kao određene hibride utoliko što mjesta sjećanja zamrzavaju napredak tj. „blokiraju napredak zaborava” ali i neprekidno obnavljaju i rekreiraju značenja. Kao što se već navelo, Norin koncept mjesta sjećanja ne uključuje mjesta u najužem smislu riječi, već i nematerijalno što je svojom simboličkom sastavnicom postalo dio identiteta. (1996: 13). Tako je već prethodno navedeno kako prema Norinoj definiciji čak i praznici mogu biti mjesta sjećanja zbog činjenice da imaju snažnu simboličku moć te stoga imaju sposobnost prizvati sjećanja koja su nužno vezana za određene prostore i također osvježiti afektivna obilježja koja su sadržana u/na prostoru gdje se nešto dogodilo relevantno za identitet osobe ili grupe. Tako, čak i nešto nematerijalno postaje materijalizirano mjesto putem evokacije konkretnih emocija i sjećanja. Praznici imaju i transformativan karakter na samo mjesto sjećanja, kada bi se ono definiralo u klasičnom smislu. Primjer takvog praznika je Knin za vrijeme 5. kolovoza naspram ostatka godine. Grad je tijekom tog praznika privremeni dnevni dom velikoj masi ljudi, često višestruko većoj od stanovništva cijelog grada. Ističu se nacionalni simboli, pjevaju se domoljubne pjesme. Ostatak godine to je gotovo pa stereotipičan *grad duhova* iz američkih westerna. Ovo je očit dokaz koji ide u prilog Norinoj teoriji da mjesto sjećanja konstantno oblikuje značenje. U ovome slučaju može se reći da značenje mjesta evoluirala i transformira ovisno o vremenskom kontekstu, tj. dobu godine. Tako primjerice Knin 5. kolovoza postaje mjesto slavlja i komemoracije, dok je ostatak godine sinonim za grad koji je pogođen poslijeratnim iseljavanjem uzrokovanim ekonomskom situacijom. U jednom slučaju je svjedok ratnom trijumfu, a u drugom svjedok ekonomskom i egzistencionalnom porazu.

Knin je moguće analizirati u sklopu Norinog koncepta „dominirano vs. dominantno” mjesto sjećanja. Autor tako tvrdi da je dominantno mjesto sjećanja ono koje je mjesto trijumfa, impozantno i nametnuto. Također navodi da je to mjesto hladno, nametnuto od nekog ovlaštenog tijela i zasićeno svečanostima službenih ceremonija.

Nasuprot tome, s druge strane imamo dominirana mjesta koje Nora koncipira kao mjesta utočišta, spontane vjere i tihih hodočašća. Naime, još jedna ključna razlika je da su ljudi na dominirajuća mjesta sazvani, a da na dominirana mjesta dolaze sami. (Brkljačić i Prlenda 2006: 40). Taj koncept je zanimljiv utoliko što se slijedeći njega može iščitati način na koji centri moći izabiru upisivati ili ne upisivati svoja značenja na neko mjesto sjećanja te postoje li ikakve kolizije i na kakvi način se tvore. No, u ovom slučaju kritika ovog koncepta je u fokusu. Primjer Knina kao mjesta sjećanja je dokaz da je vrlo teško odrediti granice čak i kod ovog koncepta. Knin je istovremeno dominantno i dominirano mjesto. S jedne strane imamo obilježja klasičnog trijumfom okićenog dominantnog mjesta sjećanja gdje se na 5. kolovoza okupljaju svečane postrojbe i državnici, pretežito u prvom dijelu dana. Knin je također i dominirano mjesto sjećanja, u drugom dijelu dana. Nakon što završe sve formalne ceremonije i mimohodi, ljudi se počinju spontano okupljati te hodati ulicama Knina, pjevajući pjesme domoljubnog predznaka. Čitava atmosfera se pretvara iz formalne u neformalnu. Tako, i moj otac ima tradiciju gotovo uvijek sudjelovati samo isključivo u ovom drugom dijelu; neformalnom, življem i uličnom. Već dugi niz godina to mu je jedini ozbiljniji “noćni” izlazak ovog tipa. Već godinama taj dio dana privlači razmjerno veći broj posjetitelja. Ovo pokazuje kako se značenje mjesta sjećanja ne mijenja samo godišnje ili dnevno, nego čak iz sata u sat. Tako u par sati Knin prijeđe put od mjesta zaborava, do mjesta sjećanja koje je dominantno, pa onda postaje dominirano mjesto sjećanja i onda se idući dan opet transformira u mjesto zaborava. U ovom slučaju granice dominantnog i dominiranog mjesta je nemoguće i besmisleno identificirati i određivati, već se samo vratiti primarnoj svrsi ovog koncepta, a to jest iščitati potencijalne kolizije značenja. Jasno je vidljivo da su s jedne strane državnici sa vojničkom elitom i formalnim tonom, a s druge strane uglavnom ljudi koji su često revoltirani u odnosu na centre moći, bili to veterani koji se osjećaju izostavljeni iz poslijeratnih zbivanja ili pak tinejdžeri koji još pokušavaju na neki način reafirmirati svoj identitet u društvu u kontekstu mjesta u kojem žive. Postoji li vidljiva kolizija između interesnih grupa i kako/kada se ona tvori? Tko ima “pravo” moderirati društveno sjećanje i na koji način?

Da bi se razumio proces na koji sam pojam „branitelj” često postaje obogaćen novim značenjima potrebno je problematizirati odnos kulture sjećanja i politike pamćenja. Ova dinamika između kulture sjećanja i politike pamćenje istraživački je poticajna jer upućuje na granicu između zaborava i sjećanja, ali i institucionalno

njegovanih oblika pamćenja. U kontekstu ovog rada postavlja se pitanje koliko se intimne naracije i sjećanja branitelja slažu sa politikama pamćenja. Ta problematika nas uvodi prema problematiziranju traumatičnih obilježja sjećanja branitelja koja malo prostora daju intimnoj povijesti i osobnim sjećanjima. Naime, tematika Domovinskog rata koja se u znanstvenom pogledu proučava većinom historiografski, vrlo često biva lišena naracije i subjektivnih doživljaja rata, pri čemu faktografski fokusirani kriteriji „izbacuju” iz naracije dionike rata uslijed njihove subjektivnosti. U tom smislu je etnografski pristup indikativan u razumijevanju ratnih iskustava koje interpretira mimo dominantne faktografije upućujući na sjećanja, imaginacije prošlosti, ali i točke osobnih i kolektivnih trauma. Za antropologa, prošlost nije nešto neutralno i činjenično. Antropologu su u ovome slučaju plodni načini kulturno oblikovane debate o prošlosti (Oroz 2018). Pri takvim postavkama jasno je kako je prošlost zapravo još „živa” i nije završena, upravo zbog toga što se percepcija prošlosti mijenja ovisno o tome kako i tko oblikuje debatu o istoj. Pri antropološkom proučavanju Domovinskog rata, potrebno je proučiti naracije i sjećanja dionika čiji glas vrlo često ostaje izostavljen, pasiviziran i nereprezentiran. Proučavanjem raznolikih sjećanja na rat moguće je iščitati način na koji se prekinula „intimna povijest” sudionika te kako se takva osobna povijest umrežava u narative pobjede, državnosti, nacionalnih mitova, itd. Sam rat i prekid dotašnjeg načina života vrlo je često obilježen kao nagli prekid, svojevrsna trauma koja se oblikuje u raskidima između mirnodopskog života i ratne svakodnevice. Poslijeratni period u životu branitelja također je inhibitor traume koja se očituje kroz izostavljenost branitelja i njihove uloge u svakodnevnom životu, što dovodi do propitkivanja smisla proživljene patnje i bremenitih sjećanja. Prema tome odnos sjećanja i traume oblikovan je kulturnim, političkim, ideološkim, klasnim i rodnim aspektom te različitim diskursima koji ga oblikuju u poslijeratnom periodu.

Za bilo kakvo problematiziranje odnosa sjećanja i traume, prvo je potrebno napraviti distinkciju između medicinske definicije traume i kulture traume. Kada je riječ o kulturnoj traumi, tada nije riječ o simptomima i medicinskim efektima traume, već kako se trauma oblikuje kulturološki i kakve efekte proizvodi na pojedinca ili zajednicu u suvremenom društvu. U članku “Toward a theory of cultural trauma” Jeffery C. Alexander navodi kako se trauma zbiva kada se članovi društva osjećaju da je na njih utjecao neki događaj tako negativno da je promijenio njihovu “,kolektivnu svijest” tako što je zauvijek obilježio njihova sjećanja i promijenio njihov budući identitet u nepovrat (2004: 1). U određenim slučajevima trauma „hrani” samu sebe u

njenoj kulturološkoj dimenziji. Naime, kada je neki događaj toliko bolan i opasan da se drži u aktivnom sjećanju, onda se kulturološki događa takozvano strateško zaboravljanje (Sturken, 1997). Samim time sam događaj postaje još više traumatičnim jer dionici tog događaja nisu nikada postigli svojevrsnu pomirbu s onim što se dogodilo. U tom smislu, za razliku od medicinske definicije traume koja njezin početak smješta u prošlost i specifični traumatični događaj, kulturološki pristup traumu promišlja kao proces čiji efekti dopiru do suvremenosti. Sjećanje kao fenomen koji povezuje prošlost i sadašnjost te koji je oblikovan društvenim i kulturnim kontekstima današnjice, u ovom se radu promišlja kao ulaz za analizu traume, te njezinu ulogu u životima branitelja. U kontekstu Domovinskog rata trauma je posebno prisutna zbog načina na koji se diskurs o ratu tvori u političkoj „sferi”. Naime, politički diskurs ga postavlja kao finalan događaj, ali simultano branitelje predstavlja kao heroje čija uloga još nije finalizirana. Osim na razini naziva (branitelj, a ne veteran) to je vidljivo i po tome što se branitelje uključuje u dnevno-političke prijepore. Tu se otvara pitanje koliki utjecaj na traumu ima promjenjivost političkog diskursa koji ovisno o političkoj situaciji daje „suprotne” signale i koji kao takav oblikuje ratna sjećanja koja se „ulančavaju” u tzv. mirnodopsko razdoblje. Jasno je da je u periodizacijskom smislu postoji podjela na ratno vrijeme i mirnodopsko vrijeme, no zbog činjenice da rat i dalje „živi” u sjećanju kao traumatičan događaj kojim je prekinuta mladost i dotadašnje vizije budućnosti, pitanje suvremenih manipulacija sjećanjima perpetuira traumu kao nikad završen događaj. Kao što napominje C. Alexander posljedice traumatičnih događaja nastavljaju kontinuirano alterirati identitet branitelja (Alexander 2004). U hrvatskom kontekstu takva se traumatičnost ponavlja na različite načine. Jedan od primjera je sveprisutan diskurs o lažnim braniteljima. Činjenica je da su se mnogi okoristili ratom i beneficijama koje donosi ratna kompenzacija, čini sve sudionike rata problematičnima, što još više komplicira situaciju jer se nalaze u teškoj poziciji što se tiče priznavanja njihovih zasluga. U Hrvatskoj na primjer nema izraza kojim se zahvaljuje na obavljenoj službi, poput onoga koji se koristi u SAD-u koji bi pokazao da je njihovo djelovanje društveno cijenjeno baš kao i druge društvene djelatnosti. To još više komplicira situaciju za branitelje jer uviđaju da njihova služba nije cijenjena te se u njima stvara unutarnji sukob u vezi svrhovitosti njihove borbe. S obzirom da „osobno iskustvo, obiteljska sjećanja ili pak traume nerijetko ostaju onemogućeni za artikulaciju u javnom prostoru nauštrb narativa o pobjednicima i poraženima” (2018: 7), postavlja se pitanje „irelevantnosti” pojedinih sjećanja. Pritom je i činjenični odnos uvjetno činjeničan jer

se činjenice stavljaju u službu određenih političkih opcija, nacionalističkih diskursa i osobnih agendi. Mjesto za traumu stoga se uspostavlja u viktimizacijskoj petlji koja traumu ne adresira kao društveni fenomen, već kao medicinski problem koji privlači raznovrsne aktere sa njihovim rješenjima. U kontekstu sjećanja teza Marite Sturken o isprepletenosti kulturnog sjećanja i službene povijesti pokazuje da se branitelji reprezentiraju kao svojevrсни „totemi” koji su politički interesantni zbog činjenice da su pobjednici u ratu, što upućuje na isprepletenost kulturnih sjećanja i službene povijesti. Postoji mnogo dokumentarnih emisija u kojima su sudionici branitelji koji prepričavaju tokove rata, bitke ili slično. No njih se rijetko predstavlja kao osobe koje imaju svoje strahove, traume, sjećanja i nadanja. To implicira da njih kao osobe najviše definira rat, te se ne ostavlja puno prostora da se osoba identificira sa nečim što nije vezano uz rat. Uz to što njihovi statusi formalno impliciraju nikad završenu ulogu, ali se, paradoksalno, njihova uloga promišlja ograničeno isključivo u okvirima ratnog razdoblja, čini pitanja traume, društvenih transformacija 1990-ih, političkog diskursa, kulturne percepcije njihove uloge analitički još više relevantnijima.

4 ANALIZA I INTERPRETACIJA ISKAZA

Ovo poglavlje dijeli se na četiri potpoglavlja u kojima ću analizirati naracije sugovornika te ponuditi interpretacije. To su *Tranzicija i trauma*, *Prekinuti životni tok*, *Obitelj kao oaza sigurnosti* i *memorabilije*. Kada je riječ o potpoglavlju *Tranzicija i trauma*, naracije koje sam interpretirao bile su uvelike obojane razočaranošću i defetizmom. Više je razloga za razočaranost, frustriranost ili rezigniranost mojih sugovornika, no svi su izravno ili neizravno rezultat tranzicijskog društva i efekata koje to društvo ima u ekonomskom, društvenom i političkom aspektu. Gotovo isključivo, frustracija mojim sugovornicima proizlazi iz načina kako se mediji i politika odnose prema braniteljima kao osobama i skupini te prema hrvatskoj nacionalnoj misli. Intimna sjećanja, za koja Oroz (2018) ističe da često ostaju zakinuta za narative o pobjednicima i poraženima, u kontekstu mojih intervjua vrlo su često bila „prekrivena” sentimentima nesigurnosti o tome jesu li uopće pobjednici ili gubitnici. Takav sentiment je isključivo uzrokovan medijsko-političkim reprezentacijama branitelja u kontekstu današnjeg društva te propitivanjem legitimnosti njihova statusa. To je zaključivo iz toga što je frustracija takvim stanjem jedan od dominantnijih motiva skoro svakog intervjua.

U drugom potpoglavlju nazvanom *Prekinuti životni tok*, u svim sam iskazima dobio osjećaj kako su moji sugovornici bili tipični mladići koji nisu bili svjesni što ih slijedi i koliko naglo moraju odrasti. To je spomenuo i jedan od mojih sugovornika koji je rekao da je bio izložen „prebrzom sazrijevanju od kojeg neki puknu”. Smatram da je taj osjećaj brzog sazrijevanja zajednički nazivnik svim sugovornicima, jer je u svakom iskazu postojao suptilni ili izravni pokazatelj toga. U to se uklapa i životna priča mog oca, kojeg je rat „prekinuo” dok je bio mlad, imao stabilan posao i bio zadovoljan sa svojim slobodnim vremenom. Relativno bezbrižna osoba se morala tako suočiti ne samo sa ratnim strahotama već i s pitanjima koji nastaju nakon kraja rata: „Što sad?”, „Tko sam ja?” ili „Gdje mi je mjesto?”. Dopuštam si spekulirati da ih ta pitanja i dan danas nekim dijelom uhode, perpetuirana nezadovoljstvom sa smjerom u kojem društvo ide. Taj osjećaj prekinutosti životnog toka kod većine sugovornika proteže se i dan danas, utoliko što su oni mnogo vremena i energije potrošili tražeći smisao svog ratnog djelovanja i mjesto samog sebe u postratnom društvu. To je vidljivo utoliko što je svaki od sugovornika snažno postavio pitanja egzistencijalne prirode i uopće pitanja o smislu života. Izgledalo mi je kao da je to snažno postavljanje rezultat obrambenog mehanizma te dugog i mučnog promišljanja, koje je u slučaju mojih sugovornika oblikovalo njihove

pogleda na život. Na primjer, kada kompariram sebe i oca shvaćam kako sam ja mnogo manje opterećen smislom (ako uopće i razmišljam o tome). Moj otac je o tome bio prisiljen promišljati zbog činjenice da u njemu „vrište” pitanja o tome da li je išta krivo učinio kao muž i otac. Ta pitanja su potaknuta njegovim osjećajem da se nije „snašao” u postratnom društvu, što je više puta istaknuo zamjerajući sebi što nije bio snalažljiviji. Smatram da je taj dio naracije mog oca intimniji od bilo kakvog sjećanja iz rata, bilo to traumatično ili pozitivno sjećanje.

Treće potpoglavlje nosi naziv *Obitelj kao oaza sigurnosti*. Naime, velika većina intervjuja nije prošla bez da se spomene obitelj kao najpozitivniji aspekt života. To je poglavito bilo u kontekstu motivacije za nastavak životne borbe i kao svojevrsan siguran prostor. Na pitanje koje sam postavio svom ocu o tome što ga motivira, odgovorio je koncizno i jasno: „Motivira me obitelj i ona je ujedno moj smisao života.” Naime, obitelj je aspekt njihovog života koji im je u intervjuu uzrokovao najtoplije i najpozitivnije emocije. Takvim postavljanjem jasno je da je obitelj „zona” gdje se u određenoj mjeri „amortiziraju” efekti prve dvije komponente. No, i ovo „pravilo” ima iznimku. Ta je iznimka pogotovo uočena kod mog oca koji je kritičan prema ekonomskom stanju naše obitelji i smatra sebe odgovornim za to. Kod oca sam primjetio kako emocije usmjerene prema obitelji imaju i svoju negativnu komponentu zbog činjenice što se moj otac osjeća da se nije „snašao” nakon rata u ekonomskom smislu. Po mojim iščitavanjima njegovih emocija, to se uglavnom manifestira frustracijom i tugom.

Četvrto potpoglavlje pokušat će odgovoriti na pitanje kako branitelji percipiraju način na koji se obilježava sjećanje na poginule, kako vide svoja odlikovanja te kakve predmete smatraju bitnima. U načinu percepcije uspoređuju se iskazi pojedinih sugovornika, te se analiza fokusira na različita sjećanja u kontekstu naracije o komemorativnim obilježjima i/ili aktivnosti. Naracija o odlikovanjima je relevantna utoliko što za branitelje odličja predstavljaju jaki simbolični značaj te je preko naracije o odlikovanjima moguće identificirati njihova nezadovoljstva i prirodu istih. Kad sam ga upitao koji mu je predmet iz rata najbitniji, moj otac je istakao sliku Visovca, koja strogo fizički nema nikakve veze s ratom, no ona za njega ima snažno reprezentativno značenje. Time se želi pokazati kako bitni predmeti ne moraju uvijek strogo fizički biti vezani za neki događaj da bi bili memorabilija koja se odnosi na nj.

4.1. (Ne)tranzicija prema budućnosti?

Za proučavanje temeljne problematike ovog rada potrebno je uzeti u obzir širi kontekst u kojem su se oblikovala iskustva, sjećanja i naposljetku traume. To je kontekst ideološke i ekonomske tranzicije iz socijalizma u kapitalizam. Zapravo, iz perspektive mojih sugovornika valjalo bi se zapitati koliko je uopće prihvatljivo ovo poglavlje nazvati „tranzicija”. Prema iskazima mojih sugovornika, tranzicija se nikad nije niti dogodila. Tako na primjer moj otac često navodi da mu je jedan od glavnih razloga frustracije i tuge zapravo neefikasnost Hrvatske kao države. To je i naveo kao odgovor na pitanje u sklopu intervjua o tome što ga najviše frustrira. Znajući svog oca, znam da propitkuje smisao svoje ratne borbe u trenutku kada se osvrće na efikasnost institucija. Moj otac je meni tijekom intervjua rekao da: „Društvo ni u kojem slučaju ne ide u dobrom smijeru radi problema mita, korupcije i glavni problem pravosuđa.” Uvijek spominje mito, korupciju i pravosuđe kada se referira na osobni doživljaj nepravde. Kada sam ga upitao u čemu je točno problem izjavio je: „Problem je politika i bilo koje vodstvo osim ratne vlade i Franje Tuđmana. Ostalo je ajme majko.”

Ovdje je vidljivo da se pozitivnost institucija orijentira prema odnosu ratno-neratno te koliko moć za njega ima ratna vlada zbog činjenice da je vodila pobjednički rat. Njene ekonomske uspjehe ne spominje već samo dobitak rata. Tu je vidljiv način na koji se mijenja percepcija institucija i njihove efikasnosti ovisno o tome je li je ratno ili poslije – ratno vrijeme. Tu se također nazire i taj poslije – ratni duh razočarenja. Institucije su vjerojatno ključan aspekt zbog kojeg se tranzicija spominje u negativnom svjetlu asocirajući sporost i netransparentnost institucija, ostanak istih „elita” kao i u socijalizmu, inertnost i zastarjelost institucija javne službe. Prema mišljenju mojih sugovornika u istu „košaru” skupa sa institucijama mogu se svrstati i mediji zbog toga što naspram medija i institucija moji sugovornici imaju gotovo iste emocije. Jednostavno ih prikazuju kao dio jednog te istog sustava za koji niti jedan od njih nije siguran da ide u dobrom smijeru. Tako moj sugovornik spominje kako ga „frustrira što mediji ne cijene žrtvu branitelja.” Odmah nakon toga se nadovezuje i problematizira kako ga frustrira nepravda u pravosuđu, politici, te se nadovezuje na razne ratne profitera i kako je rekao „neradnike”. Moj otac tako navodi kako su „mediji uključeni u korupciju i mito, moraju govoriti što vlast kaže jer su u službi vlasti.” Tako da, prema mojim sugovornicima, za manjak blagostanja u Hrvatskoj nisu odgovorne samo institucije preko kojih se može najizravnije mjeriti prosperitet države (pravosuđe,

školstvo, zdravstvo, novčarske institucije i sl.) već i mediji koji svojim diskursom demoraliziraju stanovništvo.

Rat označava korjenitu izmjenu u percepciji prihvatljivog u shvaćanju osobe i prekid „veze” sa budućnosti kakvom su je sudionici zamišljali zbog činjenice da se dogodio nasilni događaj koji je naglo poremetio njihovu životnu rutinu. U današnjici događa se ponovni prekid „veze” sa budućnosti, baš kao i u ratno vrijeme. U ratno vrijeme prekid „veze” sa budućnosti uzrokovan je čistim instiktom za preživljavanje u teškim trenucima. U današnje vrijeme taj prekid spone sa budućnošću je rezultat razočaranosti ili otuđenja od sistema koji je vidljiv preko iskaza mojih sugovornika. To je tema idućeg poglavlja i upravo time se želi prikazati kako su granice prošlosti, sadašnjosti i budućnosti nejasne i fluidne kada je u pitanju problematiziranje o traumi i nezadovoljstvu koje je, kako sam dobio dojam, velikim dijelom uzrokovano kompleksnim poslijeratnim socio-ekonomskim stanjem Hrvatske. Veliku frustraciju tranzicijom je izrazio jedan od mojih sugovornika koji je tijekom duge digresije detaljno i uzrujano objašnjavao pljačku u pretvorbi i kako su zapravo ostale manje više iste „elite”. Takvo nezadovoljstvo i frustriranost sa sadašnjim socio-ekonomskim stanjem perpetuira strah od budućnosti. Taj strah od budućnosti proizlazi iz nesigurne sadašnjosti, ali isto tako otvara pitanje o načinima imaginiranja budućnosti i uopće mogućnosti da budućnost ikada bude sigurna. Konkretno, moram istaknuti primjer svog oca koji je i tijekom intervjua rekao da „ne zna kako ćemo mi mladi u budućnosti”. Taj strah je kod njega vezan primarno za ekonomsku situaciju, koja je u mojoj obitelji bila teška. Smatram da je upravo taj strah koji je rezultat neuspješne i jalove tranzicije jedan od glavnih faktora koji uzrokuje traumu kod mnogih branitelja. Spomenuvši sadašnjost i budućnost, pitanje je kako moj otac i osobe u sličnoj situaciji kao on percipiraju svoju prošlost i sjećanje na nju. Nigel C. Hunt (2017) u svom djelu “War and Trauma” smatra kako uvijek postoji stroga veza između individualnih shvaćanja i društvenih silnica. Individualac se referira prema socijalnom kontekstu da bi konstruirao svoju realnost i viđenje okoline. Drugim riječima, socijalni kontest Hrvatske prema shvaćanju mojih sugovornika je kreiran na razmeđi moći koja je u perspektivi mojih sugovornika u prostorima medija i vlade te posljedično nesigurne budućnosti. Uzevši to u obzir, ovakve postavke postaju plodno tlo za krizu identiteta kada se uzme u obzir da su medijski diskursi o Domovinskom ratu izrazito ambivalentni. Za neke su branitelji heroji, za neke povlaštena „kasta”. Prema većini mojih sugovornika takvu podjelu su svakako kreirali mediji, čiji stavovi i način na koji se tvori takav dvojak diskurs

odgovaraju upravo interesnim sukobima u vrhuški vlasti. Kao konkretan primjer kako diskurs medija utječe na promjenu osobnih shvaćanja mogu navesti naraciju jednog od mojih sugovornika. On naime navodi kako se on ne osjeća zapostavljeno, već neshvaćeno. To argumentira da je rezultat upravo medija i njihove reprezentacije branitelja. Dok mi to govori, vidno je uzrujan te daje primjer novinarskog članka koji je istakao da je hrvatski branitelj pljačkao kuće po Petrinji nakon potresa. Tada u ljutnji govori da zašto je uopće bitno što je branitelj i da li se to navodi kada pripadnik neke druge skupine u društvu počini neko nedjelo. Paul Connerton (1989) u svojoj knjizi *Kako se društva sjećaju* ističe kako naša iskustva o prošlosti umnogome ovise o našim znanjima o prošlosti, a naše slike o prošlosti služe kao svjedok ispravnosti vrijedećeg društvenog poretka. Connertonova problematizacija je u ovom slučaju dokaz određenog diskontinuiteta na relaciji prošlost-sadašnjost. Određeni lajtmotiv svih intervjua koje sam proveo pokazuje da su svi sugovornici više frustrirani sa sadašnjošću i budućnošću, nego sa prošlošću. Znanja o prošlosti mogu se pod ovakvim okolnostima uvelike alterirati ili totalno potisnuti jer se propituje legitimnost istih. Slike o prošlosti, naime, totalno ispadaju iz „jednadžbe” jer su one u ovakvom kontekstu upravo svjedok neispravnosti današnjeg društvenog poretka koji kao takav želi potisnuti sjećanja dionika povijesnog događaja jer ugrožava službenu naraciju historiografije. Ako branitelj prihvati činjenicu da je društveni poredak Hrvatske u svojim temeljima neispravan, onda se suočava sa pitanjem zbog čega se uopće borio. Ako se pak krene prema sebi osvrutati prekritično i pomišljati da je „višak” ili „parazit”, kako medijski i javni diskursi često spominju, onda se suočava s velikom krizom identiteta. Upravo ova dva „puta” pokazuju kako je (ne)tranzicijsko socioekonomsko stanje Hrvatske upravo jedan od glavnih faktora pojavi njihove traume. To stanje čini kombinacija frustriranosti činjenicom da su na vlasti ostale iste „kaste” kao u socijalizmu, da su institucije i dalje zastarjele i tromе, da nitko od mojih sugovornika ne osjeća da Hrvatska napreduje u socioekonomskom smislu te da većina njih nije zadovoljna transparentnošću prilikom dodjela statusa hrvatskog branitelja nakon rata. Za svog oca mogu to odgovorno tvrditi da ga ovakvo stanje najviše frustrira jer ga jako dobro poznajem i dobro znam što često spominje dok je ljutit, očajan ili frustriran.

Smatram da ratno vrijeme koje kao takvo nasilno prekida normalni životni tok bi bilo daleko manje traumatično da nije toliko izraženo nezadovoljstvo socioekonomskom sadašnjošću i strahom od budućnosti. Posljedično strah od budućnosti u interpretacijama mojih sugovornika, proizlazi iz prekinutog „prirodnog”

niza između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Takav je prekinuti niz uzrokovan ratom, ali i poslijeratnom tranzicijom uz koju vežu negativne osjećaje i koju asociraju uz pristranost medija, politiku i nesigurnost općenito. Taj osjećaj prekida životnog toka se nastavlja i u današnjici jer to poglavlje života još nije dobilo svoj završetak.

4.2. Prekinuti životni tok

Većina sudionika u Domovinskom ratu su bili relativno mladi u vrijeme kada je rat započeo. Uz prethodno spomenute negativne efekte tranzicije, moji sugovornici doživljavaju još intimniji i osobniji oblik tranzicije. Rat kao događaj promijenio je životne planove i nadanja mnogih. Njihove vizije budućnosti su drastično promijenjene. Efekti ideološke i ekonomske tranzicije mogu se opisati uz umjerenu dozu generaliziranja jer je to bila pojava standardna za cijelo hrvatsko društvo. No, snovi i percepcija budućnosti su varirale od osobe do osobe i ovdje se metodološki zapravo ide “obratno” – individualnim slučajem se pokušava objasniti traumatična dimenzija jednog iznenadnog i nasilnog događaja. Također, u isto vrijeme se izbjegava zamka pretjerane generalizacije i tipologizacije, koja je u ovom kontekstu posebno problematična. Naime, moje iskustvo istraživanja koje je podrazumijevalo intervju s ocem, možda je najbolji primjer toga zbog činjenice da njegov životni put ipak koliko toliko poznajem. I sugovornici su prepričavali svoje životne puteve, no vrlo kratko jer naravno, u jednom intervju za intimne osobne povijesti jednostavno nisu nalazili vremena, niti su smatrali da je jedan susret dovoljan za takvu razinu povjerenja.

Moj je otac djetinjstvo proveo u ruralnom dijelu Šibensko-kninske županije, kod danas poznatog i turistificiranog Roškog Slapa u sklopu Nacionalnog Parka Krka. Nakon završetka školovanja, radi u šibenskom industrijskom sektoru, koji je u predratno vrijeme bio jedan od najrazvijenijih u Jugoslaviji, sa solidnim plaćama. Zbog činjenice da bi dnevna migracija iziskivala put dnevno od 60 kilometara, otac se seli u Šibenik i nalazi sam svoj stan. Tako je proveo dulji period vremena, povremeno se vraćajući kući roditeljima. Rat je započeo vrlo brzo te su očevi roditelji morali napustiti kuću, i otići u izbjeglištvo u Šibenik. Otac je odmah na početku imao traumatičnu situaciju jer njegov otac nije htio napustiti imanje kojem je prijetila neposredna opasnost. Već je tu vidljiv iznenadni traumatični moment koji se može raslojiti na više dijelova. Prvo i najšokantnije je vidjeti roditelje u ranjivom stanju te kako postaju odvojeni od zemlje uz koju su posebno afektivno vezani. S obzirom da je u tom trenutku

bio neoženjen, ovo je svakako za njega predstavljalo urušavanje njegove usidrenosti u zavičaj i početak odvajanja od prostora na kojem je odrastao i u koji su utkana mnoga sjećanja i osjećaji. Velik dio njegove prošlosti, sadašnjosti i budućnosti je jednostavno nestao, razoren i okupiran.

Ta problematika je poglavito vidljiva prema jednoj njegovoj rečenici koja je dio odgovora na pitanje o usporedbi sebe prije i nakon rata: „Snalazio sam se u tim vremenima, nisam nitkome išao uz dlaku, a nakon rata sam to morao uvijek zbog podizanja obitelji”. Prema tome je vidljivo kako je on neposredno nakon rata strahovao od budućnosti upravo zbog toga što su mu u život „ušla” nova značenja i uloge gdje mora provoditi uloge koje do sada nije imao i to uz nesigurnu budućnost. Cathy Caruth u radu *Trauma- exploration of memory* problematizira da je trauma simptom povijesti koju traumatizirani ne posjeduju (1995:14). Kod mog oca neposjedovanje povijesti se očituje na dva načina: kao što sam prethodno problematizirao, moj otac osjeća da je zbog rata izgubio korak i da teže obavlja dužnosti koje je sebi pripisao. To je zbog činjenice da je tada imao osjećaj da reagira na život, a ne da ga aktivno živi. Ratni period je dio njegove povijesti u kojem su njegova rutina i planovi prekinuti te je zapravo ratni period upravo ta povijest koju on ne posjeduje. Druga „manifestacija” se odnosi na nesigurnu budućnost. Nakon rata moj otac je postao i otac i suprug. Moj otac je tako tijekom intervjua rekao da mu je obitelj danas glavna i jedina motivacija. No, smatram da je nakon rata uslijed nesigurne socioekonomske budućnosti nastao i taj strah hoće li ispuniti zadaću muža i oca. Tu je vidljivo kako se „neposjedovanje povijesti” manifestira na budućnost putem straha koji je kod mog oca bio rezultat osjećaja da je zbog rata izgubio „korak”.

Kod oca i kod svog sugovornika primjetio sam pojavu koja se pokazuje kao zajedničko iskustvo iako su njihovi životni putevi drugačiji. Naime, svoju mladost i bezbrižnost su proveli u sustavu prema kojem obojica imaju isključivo averzije. Ovdje se javlja fenomen kojeg bih opisao kao svojevrsne “povijesne distorzije” ili pak sukobi različitih vrsta povijesti. Moj otac i jedan od sugovornika za jugoslavenski sustav govore da se trebalo paziti što se govori, radi i s kim se druži. Gotovo isključivo politički pogled na predratnu prošlost je negativno obojen, pa je stoga prilika za obranom domovine bila logičan slijed njihovih predratnih uvjerenja. Tako moj otac izjavljuje: „U toj državi što se tiče posla i zarade bilo je super, a što se tiče politike morao si promisliti što ćeš reći, s kim se družiti i što ćeš raditi”. Ovaj citat najbolje karakterizira sukob emocija prema prošloj državi koju moj otac osjeća. Iako je moj otac imao

averziju prema političkom uređenju bivše države, smatrao je kako je u ekonomskom pogledu prije bilo bolje i da je uvijek imao siguran posao. Otac je pri tome rekao da se tada „moglo raditi i zaraditi”. Kada je izgovarao ove rečenice, često je izgovarao frazu „Bože mi prosti”, što mi nekako govori da još ni sam sebi to ne želi priznati. To je vidljivo u pitanju koje postavlja na kraju tog razgovora: „Zašto u hrvatskoj državi uvijek problemi?”. Izvjesno je za pretpostaviti kako moj otac ima takav stav iz više razloga: od generacijske perspektive koja je bila vezana uz njegovu mladost, preko ekonomske i posljedično egzistencijalne sigurnosti, do mogućnosti imaginiranja i planiranja vlastite budućnosti. Iz današnje perspektive činilo se kako je sigurnost bila svojevrsni lajtmotiv unatoč neslaganju s političkim uređenjem. No takve su perspektive naglo prekinute ratom. Rat je bio događaj koji je poremetio životne planove, te iako rata više nema nesigurnost koja je započela ratom nastavila se i u današnjici. S obzirom da je ekonomska neprilika glavni faktor nezadovoljstva mog oca, vidljivo je kako ova ambivalentnost njegova odnosa prema prošlosti i sadašnjosti je ujedno i generator njegove traume koja nije samo ograničena na ratne dane. Ovo sve može izazvati konfuziju i unutarnji konflikt u vezi svrhovitosti vlastite borbe, što je svakako put prema traumi.

Priroda prekinutosti životnog toka je slikovito vidljiva preko izjave mog sugovornika da je tijekom rata morao naglo sazrijeti ili jednostavno se psihički slomiti. Moj otac je nakon takvog naglog sazrijevanja osnovao obitelj neposredno nakon rata. U tih par godina vidljiva je brza preobrazba od mladića do ratnog veterana i oca. Osobno sam uvjeren da je mog oca „spasila” uloga muža i oca, koja mu je dala viši smisao kojeg još i dan danas ne može pronaći nigdje drugdje.

4.3. Obitelj kao oaza sigurnosti

Svi moji sugovornici su u svojim iskazima doživljavali također i pozitivne emocije. Bile su vezane mahom za suborce, mladost, baštinjenje hrvatske države. No, dok su pričali o obitelji, jačina pozitivnih emocija je bila neusporedivo jača. Moj sugovornik pri kraju intervjua pokazuje koje sve slike ima po svome uredu. Pokazivao je slike Franje Tuđmana, Gojka Šuška i vukovarskog tornja te je govorio da su njegove vrijednosti reprezentirane tim slikama. No kad je pokazivao slike svoje djece i svoje žene bio je posebno emotivan i rekao je da mu je uloga oca i vjera u Boga pomogla da nadvlada apsolutno sve nedaće do sada. Jedan od mojih sugovornika je rekao da najveće

zadovoljstvo osjeća dok priča o karijernom putu svojih kćeri i kako su se dobro „skrasile”. Ovo sve pokazuje kako je obitelj zajednica i aspekt života koji u slučaju mojih sugovornika donosi najpozitivnije emocije. Tako, na pitanje o tome što ga najviše motivira moj otac je rekao da ga „najviše motivira obitelj koja mi je ujedno i smisao života”. Svi moji kazivači svoje obitelji stavljaju u centralne uloge svojih identiteta. Na pitanje što ga najviše opušta i kada udaljuje um od ratnih sjećanja moj otac odgovara „Kada šetam sa ženom i kad smo liti sami na kupanju”. Ovo ističem jer se tada činio posebno sretan, iz njegovog izraza lica mogao se iščitati mir u emocionalnom smislu. Ovdje sam citirao oca zbog činjenice da preko tih riječi želim definirati koncept obitelji kao oaze. Iz ovakvih citata je vidljivo kako je obitelj „prostor” u kojoj osoba može “odmoriti” od društvenih odnosa za koje moji sugovornici osjećaju da su ispunjeni nedorečenošću i neshvaćenošću. Taj osjećaj se najbolje može dočarati putem jedne izjave mog sugovornika: „Ja ne bi rekao da je u pitanju zapostavljenost, već odnos svega prema nama; osjećamo se neshvaćeno”. U tom smislu obitelj je za njih svojevrsan bastion zajedništva i njima svrhovitih uloga oca i muža unutar kojih osjećaju „lakše” emocije naspram emocija koje ih „obično” okupiraju.

Pri pisanju pitanja pogrešno sam mislio da je obitelj također pogodno okruženje za dijeljenje ratnih sjećanja no prema mojim sugovornicima to nije bilo tako. Jedan sugovornik je rekao: „Ionako ne pričam o događajima u ratu ali ponekad ispričam kad vidim da želi čuti. To činim većinom samo tijekom obljetnica, da vide da nije to bilo jednostavno”. Drugi sugovornik na istu temu zaključuje kako ne može dijeliti sve sa obitelji jer te ipak najbolje razumije onaj koji je bio u ratu kao i ti. Tako on izjavljuje: „Sa familijom možeš ali ne sve. Ne shvaća te onaj koji nije bio tu”. Moj otac je rekao da može dijeliti sve sa obitelji, ali se pritom malo premišljao. Tako, obitelj postaje simultano „prostor” za opuštanje ali i mjesto gdje neki i dalje zadržavaju svoja sjećanja u sebi. Svi su odgovorili da se u krugu obitelji najlakše udalje od svega njima lošeg, ali nitko nije rekao da može apsolutno sva ratna sjećanja dijeliti sa obitelji. Kada bi moj otac dijelio svoja sjećanja na rat, uvijek bi se odvojio daleko nasamo sa mnom. To je bilo obično tijekom naših šetnji.

U kontekstu zbližavanja meni najistaknutiji trenutak jest kad me je otac vodio na mjesta na kojima se odvijala bitka u njegovoj ratnoj prošlosti. Smatram da je tada pokazao najdublji dio sebe jer je meni pokazao mjesto svoje patnje i mjesto svojih sjećanja. Nakon tog trenutka se mnogo lakše otvarao meni po pitanju rata, pogotovo kad je vidio da ja pokazujem zanimanje. Smatram da je njemu bilo bitno svoja sjećanja

prenijeti nekom bliskom, u ovom slučaju najstarijem sinu koji se zanima za ono što on smatra važnim. Smatram kako je svojevrsno „teže otvaranje” inače takvo zbog toga što smatraju da bi svojim sjećanjima „urušili” sklad u obitelji i članove previše opteretili i/ili šokirali. To upravo i pokazuje kako je sugovornicima obitelj svojevrsna oaza sigurnosti koja ne smije biti „onečišćena”.

Ovo sve pokazuje kako i u obitelji postoje neke prepreke te da niti ona nije apsolutni „sigurni prostor”. Ona jest jedinica koja je utočište ili oaza nezadovoljstvima društvenim odnosima no također i faktor pritiska. To je najviše vidljivo na mom ocu koji kaže: „Zabrinut sam za budućnost svoje djece i kako će se snaći. Možda sam pogriješila što nisam tražila mirovinu ranije i osigura bolje svoju dudu”. Tu je vidljiv očiti pritisak koji moj otac stvara sam sebi u kontekstu očekivanja od samog sebe u ulozi oca. Paradoksalno, obitelj je „jedinica” smisla i sigurnosti ali u isto vrijeme i „jedinica” pritiska kao posljedica straha od nesigurne budućnosti. Samim time i obitelj kao oaza sigurnosti nosi sa sobom konfliktne emocije.

U kontekstu dijeljenja ratnih sjećanja vidi se potreba za međusobnim druženjem suboraca. Svaki od sugovornika je iskazao privrženost prema ideji slobodnog dijeljenja svojih ratnih sjećanja sa suborcima dok su izravno ili neizravno isticali da s obitelji ipak ne mogu podijeliti sva ratna sjećanja. Ja sam imao sreće da je mene moj otac uključio u velik dio dijeljenja svojih sjećanja, ponašajući se gotovo kao da sam mu suborac. Po mom jako indikativan trenutak se dogodio par dana nakon intervjua kad me je otac nazvao. Tada mi je rekao:

„Gleda sam jednu emisiju i mislija san da bi ti moglo biti zanimljivo i želim da to istakneš. Radi se o programu di povjesničari i borci Domovinskog rata u nekim školama provode razne razgovore i obrazovanje profesora i dice o Domovinskom ratu.”

Nakon emisije smo imali veoma dug telefonski razgovor u kojem je on rekao da osjeća olakšanje što me takva tematika zanima te da ovaj projekt ističe ovako bitnim zbog činjenice da je zalog za budućnost. Mislim da je glavni razlog njegovog otvaranja meni činjenica da se interesiram za ovakvu tematiku. On želi da se njegovo svjedočanstvo čuje i to često ističe kratkom rečenicom „spreman sam svjedočiti”. Da nisam i prije ovog rada pokazao interes za Domovinski rat, smatram da u komunikaciji nikad ne bi došli na razinu gdje mene tretira gotovo kao svog suborca. Zbog toga

smatram da se odlučio otvoriti na „mjestu” gdje bi mu inače to čak bilo otežano zbog činjenice da smo obiteljski povezani.

Naime, kod mog oca se događa da se javljaju osjećaji frustracije zbog njegovog stava da nije zbrinuo obitelj kako bi on to želio. Smatram da bi ga ti osjećaji inače (da ne pokazujem toliki interes) sprječavali da sa mnom dijeli svoja sjećanja. Također smatram kako bi i u takvom slučaju taj osjećaj bio manji da je više u kontaktu sa suborcima i ljudima koje smatra sličnima sebi i s kojima dijeli zajedničko iskustvo sudjelovanja u ratu. Frustracija trenutačnom društvenom klimom, koja je po mišljenju mog oca ispunjena klijentelizmom i nepotizmom, posljedica je tranzicije koju doživljava neuspješnom i u kojoj obitelj figurira kao jedina sigurna zona. Naime, preko ovog slučaja je vidljivo da je obitelj ključna stavka života dok su druge instance doživljeno negativno. To sam uvidio pri posjetu braniteljskoj udruzi kada sam shvatio da članovima udruge međusobno druženje daje osjećaj da nisu jedini u problemima. Samim time imaju prostor gdje se mogu s nekim asociirati. U obitelji ta komponenta asocijativnosti je ipak možda malo „prigušena” osjećajem odgovornosti prema članovima obitelji. Smatram da je sinteza obiteljskog života i formiranje jakih prijateljstava sa suborcima (pa čak i aktivističko djelovanje s istima) upravo način kako se mogu dobrim dijelom nadići traumatični aspekti vlastite prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

4.4. Memorabilije

Ovo je naime koncept koji je sačinjen od različitih impresija mojih sugovornika, od načina kako branitelji percipiraju obilježavanja sjećanje na poginule, kako vide svoja odlikovanja te kakve predmete smatraju simbolički bitnima u oblikovanju njihovih sjećanja. U ovom slučaju bit će spomenuti samo moj otac i jedan od sugovornika, jer su njih dvojica jedini s kojim sam imao prilike izravno pričati o ovoj tematici. S drugima nisam bio u prilici o tome razgovarati zbog vremenskog ograničenja pojedinih intervjua (primjerice zbog sprovoda na koji je jedan od sugovornika morao ići). S jednim od kazivača pak sam malo previše na trenutke otišao u digresiju te je zbog toga ova komponenta nehotice izostavljena.

Na pitanje o tome kako vidi način na koji se obilježava sjećanje na poginule, moj otac odgovor prebacuje na komemoracije, u kojima nije puno bio sudjelovao i za koje nema uvijek mogućnosti sudjelovati. Među memorabilije i materijalna ostvarenja

sjećanja moj otac ubraja i spomenik poginulim braniteljima u Šibeniku za koji pokazuje duboke emocije te kaže da se uvijek pri prolazu pored njega pomoli i obiđe ga. Stekao sam dojam da moj otac gotovo cijeli svoj poslijeratni život ima averziju prema bilo kakvim oblicima socijalizacije dok su ga privlačili tihi prostori sjećanja nabijeni osobnom simbolikom. To se ne odnosi samo na spomenike, već i na mjesta bitke na koja me vodio u tijeku istraživanja. Tada se ujedno dogodio prijelomni trenutak u zbližavanju zbog činjenice da mi je bio u mogućnosti pokazati prostornu materijalizaciju i „dokaz” svoje patnje. Na tom mi je mjestu pričao da je tu u blizini doživio smrt svojih suboraca. Mjesta sjećanja zamrzavaju napredak tj. „blokiraju napredak zaborava” ali i neprekidno obnavljaju i rekreiraju značenja (Nora 1996). Tako, moj otac se na tom mjestu najdetaljnije prisjetio događanja o kojima je sa mnom inače rijetko i/ili ukratko pričao. To mjesto bitke je njemu “osvježilo” sjećanje jer je to mjesto svojevrsni svjedok. No, ovo mjesto je također promijenilo svoje značenje utoliko jer to više nije samo mjesto traumatičnog sjećanja već i mjesto svjedočanstva gdje se intimna povijest prenosi na potomstvo. Samim time značenje mjesta je obnovljeno i promijenjeno pa se slijedom toga i sjećanje na to mjesto mijenja. Moj drugi sugovornik pri istom pitanju fokus stavlja na društveno sjećanje kazavši kako se Domovinskog rata moramo sjećati i idućih sto godina. On je rekao da ako izgubimo sjećanje da ćemo izgubiti i državu te da zbog toga političari moraju biti svjesni nacionalnih interesa. Moram ovdje biti svjestan da razlika njihovih iskaza potječe od činjenice da se ja i otac ipak više poznajemo te da se mom ocu bilo mnogo lakše otvoriti meni. Uvjeren sam kako moj otac ima identične stavove kao i sugovornik, ali je fokus stavio na intimnija sjećanja upravo zbog činjenice da pripadamo istoj obitelji. Upravo je ovdje važan trenutak samorefleksije i kako je iskoristiti da budemo svjesni određenih zapreka i/ili olakotnih okolnosti prilikom prikupljanja građe.

Za razumijevanje memorabilija važna su i odlikovanja i način na koje ih vide moji sugovornici. Tako jedan moj sugovornik govori kako ga njegova odlikovanja čine ponosnim jer je to jedan od dokaza da ih netko ipak cijeni. Za njega odlikovanja posjeduju snažni simbolični karakter jer služe kao materijalna protuteža stanju hrvatskih branitelja u današnjem društvu i svjedoče legitimnosti njegove borbe. Moj otac je rekao da se ponosi s odlikovanjima koje smatra posebnima: svoj čin, vojnu knjižicu te zahvalnicu Franje Tuđmana i Ante Gotovine. „Čin i vojna knjižica su istaknuti u fascikli i idu sa mnom gdje god idem.” Spomenicu Domovinskog rata ne ističe i za nju kaže da je „nula-nula jer ju je mogao dobiti bilo tko”. Kod mog oca se

prema ovome može iščitati frustracija poslijeratnim profiterstvom i potrebu da svrhu vlastite borbe aktualizira dobitkom HRVI mirovine koju pokušava dobiti već godinama. Takav slijed događaja je uvelike oblikovao moju obitelj, pogotovo u ekonomskom smislu. Tako moj otac za vojnu mirovinu kaže: „Muči me što se vojna mirovina može kupiti kao na pijaci”.

Naime, zbog toga što sam i sam „insajder” i dio iste obitelji, sa sigurnošću se može reći da je postratno razočarenje glavni problem koji oslikava ovakav odnos prema medaljama kao simbolima Domovinskog rata. Iako moj otac uvijek ističe da je zadovoljan obiteljskim životom, vrlo često ističe razočarenje u “nepravdu” koja ga kako on kaže „iskonski smeta”. Tako poglavito reagira na članke i vijesti o korupciji. No, sličan korijen problema je i na osobnoj razini. Naime, on se osjeća rezignirano poglavito svojim financijskim i društvenim položajem. Društvenim položajem s obzirom na manjak osjećaja da je cijenjen u društvu kao ratni veteran. Točnije, nije dobio niti jedan poziv za obilježavanje vojnih ceremonija iako je svojim djelovanjem zaradio povišenje čina tijekom rata. Jednostavnije rečeno, u ovom slučaju, moguće je da se osjeća da se njegovo ratno djelovanje više ne smatra bitnim i stoga nema potrebe isticati medalje. Samo jedan poziv ratnom veteranu na neku manifestaciju bi olakšao njegov položaj u njegovoj borbi u smještanju sebe u društvo. Neisticanje medalja je u ovom slučaju također posljedica ekonomskog razloga. Naime, moj otac je nastavio raditi u teškoj industriji dugi niz godina nakon rata, sve dok je fizički to bio u mogućnosti. Sada kada više ne može obavljati djelatnost za koju je obučen, pokušava aplicirati za vojnu mirovinu no ne dobiva ju. Mnogi suborci mu pritom kažu „a što si čekao kad se dijelilo”. Takav stav je prešutni konsenzus cijelog društva o kojem se ne priča u javnom prostoru. Spoznavši ovo, razočarenje se intezivira teškim ekonomskim stanjem obitelji i propitkivanje uloge sebe u samoj obitelji. Tako, ovaj razlog zauzima puno više dimenzija od pukog ekonomskog razloga. Da li medalje u slučaju poput mog oca postaju simbol ponosa ili simbol srama? Stoga, iako su medalje simbol ratnih zasluga i materijalizacija sjećanja na ratno razdoblje, one u perspektivi mojeg oca funkcioniraju kao simbol nepravde poslijeratnog razdoblja, institucija koje ih (hiper)produciraju i koje 'proizvode' nepravdu koja obilježava poslijeratni period i egzistencijalnu ugroženost branitelja.

Svi ti problemi se mogu iščitati samo preko nečeg na prvi pogled banalnog poput medalje, upravo zbog toga što njena vrijednost ovisi o kolektivu. Ako je njen vlasnik pasiviziran naspram društva, ona nije njegov dio tijela i svoj vijek provodi u ormariću

u kutu prostorije. No, ako je njen vlasnik zadovoljan svojim položajem u postratnom društvu, ona postaje „novi” dio tijela, predmet koji se nosi na svečanostima i koji objedinjuje ponos, vlastite psihofizičke kvalitete i osobni razvitak.

Iduća komponenta se odnosi na pitanje o tome koje predmete iz rata čuvaju ili smatraju bitnima. Moj otac na to pitanje daje zanimljiv odgovor kazavši kako taj predmet uopće niti nije iz rata, već je slika mjesta koje mu je bilo posebno u ratu. To je slika malog otočića svetišta po imenu Visovac u NP Krka koja stoji na vrlo istaknutom mjestu u dnevnom boravku. Kaže da mu je vrijeme kad je tu bio stacioniran za vrijeme rata bilo najdraže jer se u blizini rodio i jer je tu središte njegove duhovnosti kao vjernika. Tijekom dijela rata tu su bili stacionirani te se tu osjećao kao kući, često je pričao sa svećenicima i suborcima te mu je na tom mjestu tijekom rata bilo mnogo ugodnije nego na ostalim mjestima. Tako, slika Visovca evocira sjećanja na jedan od rijetkih „dobrih” perioda u ratu i kao takva mom ocu nudi predodžbu rata kao perioda koji nije isključivo i samo negativan dio njegovog života. Ta slika je reprezentacija „perioda unutar perioda” koja može poslužiti kao sredstvo borbe protiv traumatičnih sjećanja s posebnom snagom jer se odnosi upravo na period života koji je bio uglavnom traumatičan. Ovo je indikativno utoliko što predmet sam po sebi niti ne mora biti iz rata već može biti reprezentacija nečeg što evocira sjećanja. Ovdje je vidljivo spajanje koncepta mjesta sjećanja i memorabilije u svom doslovnom smislu.

Visovac je važan jer i dan danas u očevom životu zauzima ključnu ulogu. Svake godine u kolovozu on tu odlazi na misu i to mu je od rata ostala svojevrsna rutina. Ovo je dokaz da i ratno mjesto sjećanja može biti pozitivno ne samo u smislu afirmacije i jačanja sjećanja, već u samoj svojoj simboličkoj pojavnosti zbog činjenice da mu je Visovac bio svojevrsno mjesto za „bijeg” prije rata, za vrijeme rata i nakon rata, a koje je kao takvo uvjetovano njegovom duhovnošću i religijskim kontekstom.

5. MOŽE LI BUDUĆNOST PROGONITI?

Pri razmišljanju o riječi „progoniti” u vremenskom kontekstu, gotovo svatko će pomisliti na nekoga koga zbog neriješenih problema u vezi samog sebe progoni njegova/njezina prošlost. No, u ovom poglavlju želim napraviti obrat inspiriran svojim sugovornicima i njihovim osvrtima na prošlost, sadašnjost i budućnost. Želim pokazati kako i budućnost može progoniti uslijed neispunjenih vizija, nadanja i određenog razočarenja. Autor Arjun Appadurai u svom eseju *Future as cultural fact* problematizira sposobnost aspiracije kao socijalnu i kolektivnu komponentu bez koje su često korištene riječi koje se odnose na svojevrsno osnaživanje, sudjelovanje i glas zapravo beznačajne. Appadurai također problematizira da je sposobnost aspiracije kulturna sposobnost nerazdvojna od okvira lokalnih sustava vrijednosti, značenja, komunikacije i neslaganja (2013: 180). Appadurajev koncept aspiracije savršeno odgovara načinu na koji želim prikazati način na koji budućnost uhodi. Nadopunio bih dio koncepta koji je naveo Appadurai, a odnosi se na riječi koje bi, kako on problematizira, bez sposobnosti aspiracije bile beznačajne: osnaživanje, sudjelovanje i glas. Ja smatram kako je utjecaj obostran. Osjećaj aspiracije ne može postojati bez osjećaja da se sudjeluje u društvenim procesima i bez osjećaja da pojedinac posjeduje snagu.

Iako je među mojim planiranim pitanjima od petnaest bilo samo jedno koje se odnosi izravno na budućnost, naracije o budućnosti su se protezale kroz većinu svih intervjua. Svi moji sugovornici su dosta detaljno i detaljno pričali o tome zašto nisu zadovoljni sadašnjošću i koje su im vizije za budućnost te mi se osobno činilo kako se upravo u tome skriva najviše emocionalne borbe. Ta narativnost je potaknuta pitanjima o tome što ih čini nezadovoljnima i da li im se čini da su zanemareni u današnjem društvu. Najzanimljiviji odgovor je dao jedan od kazivača u udruzi branitelja: „Osjećam se neshvaćeno zbog reprezentacije medija”. Sugovornik je odmah rekao da se ne osjeća zapostavljeno već neshvaćeno. Ovaj iskaz je zanimljiv zbog toga što je “lajt – motiv” svih odgovora koje su gotovi svi moji sugovornici dali. Skoro svi su spomenuli medije u ovom kontekstu. Moj otac je rekao: „Ne osjećam se zapostavljeno već me smetaju glupe priče o ratu u medijima i među ljudima”. Indikativno je što niti jedan kazivač nije prihvatio moju pretpostavku “zanemarenosti” već su umjesto toga problematizirali način na koji ih se reprezentira. Upravo putem ovakvog problematiziranja stiglo se do teme budućnosti. Najindikativniji odgovor po tome dao je moj sugovornik koji je

istaknuo: „Ne znam ide li društvo u dobrom smjeru, mi smo izvršili zadaću i stvorili državu. Svi ostali segmenti nisu izvršili svoju zadaću. Vrijeme je da političke elite počnu razmišljati kao mi devetdesetih.” Kroz ovakvo tumačenje je vidljivo kako branitelji izražavaju ogromno nezadovoljstvo s klimom klijentelizma, nepotizma i tromosti institucija te im to nezadovoljstvo uzrokuje duboku kontemplaciju svoje svrhovitosti i budućnosti nacije. S druge strane, ova „studija budućnosti” se pogotovo vezuje na prethodnu komponentu koja se odnosila na obitelj koncipiranu kao svojevrsnu oazu. U svim slučajevima pozitivna kontemplacija budućnosti i kakva takva zadovoljština sadašnjosti proizlaze iz promišljanja o obitelji. Ova “studija” je gotovo istovjetna komponenti tranzicije i traume, no u ovoj komponenti je naglasak na percepciju budućnosti i način na koji budućnost može „uhoditi” osobu zbog činjenice da se osoba nalazi u nesigurnoj sadašnjosti.

Tijekom ovog poglavlja ću se fokusirati poglavito na svog oca jer ovo smatram najintimnijom temom cijelog rada jer snažno aktivira strahove, razočaranja, nadanja i ostale emocije koje je u takvom intezitetu teško iščitati bez dubljeg poznavanja osobe. Izabiranje sugovornika koji je u obiteljskom srodstvu i koji pripada približno istom kulturnom kontekstu u isto vrijeme bio je i izazov jer istraživačka situacija mijenja dosadašnje odnose, „lomi” zadane uloge obiteljskih odnosa i uvodi u neku novu dinamiku odnosa.

5.1. Moj otac i „naša budućnost“

Kao što je prethodno rečeno, moj otac je od samog kraja rata radio u teškoj industriji te je radio sve do 2017. godine. Tada odlazi u civilnu mirovinu te pokušava dobiti vojnu invalidnu mirovinu te taj isti proces traje sve do dan danas. Od tad gotovo svo svoje vrijeme provodi doma izuzev recentno kada mi često kada se čujemo telefonski govori kako sudjeluje u takozvanom „dnevnom boravku” gdje se druži sa ostalim braniteljima. Do tog trenutka je bio dosta flegmatičan oko sebe i svog sudjelovanja u društvu. Mislim da ga je za to vrijeme revoltirala činjenica da ne može dobiti mirovinu koju je zaslužio te se isključio iz društvenih tokova što je predstavljalo svojevrsnu razočaranost. Nastavljajući na to, mog oca progoni kako on kaže „jedno te isto pitanje” a to je zašto je stanje u državi onakvim kakvim jest. Ukratko, često ističe da je očekivao mnogo više i kako ne zna što budućnost nosi. Na moje pitanje o tome

ide li društvo u dobrom smjeru, on je rekao da ni nipošto ne ide zbog korupcije, mita i slabog pravosuđa. Već je ovdje vidljivo da se između stanja u sadašnjosti i vizija budućnosti stvara svojevrsni „začarani” krug. Kod mog oca je zanimljivo za napomenuti da se apsolutno nikad ne referira na neka „psihološka” stanja sebe ili društva, niti njegovim vokabularom dominiraju pojmovi tuge, straha, nade ili sl. Te riječi više spomene usputno ali se nikada ne reflektira na njih. Njegova refleksija na sadašnjost i budućnost je isključivo političkog i/ili ekonomskog predznaka. Smatram i dalje da u njemu ima dijelova koje ne želi pokazati jer se boji da će time narušiti sliku o sebi. S ovom pretpostavkom polazim od samog sebe jer smatram da smo po pitanju emocionalnog otvaranja dosta slični.

Uspoređivajući dva odgovora vidljiv je kontrast željenog i dobivenog. Kad sam ga upitao koji mu je bio motiv za odlazak u rat, rekao je: „Motiv mi je bija stvaranje hrvatske države, nije mi se sviđa bivši totalitarni sustav i tija san nešto novo.” Nakon toga sam ga upitao gdje vidi sebe i tad je izjavio: „Sebe vidim pri kraju života, boljitak zajednice nije na vidiku, zabrinut sam za svoju dicu kako će se snaći u budućnosti. Ža mi je što se nisam više izborio za dobitak svoje vojne mirovine dok sam podiza dicu”. Ovaj izražaj „pred kraj života” ima ogromne implikacije. Smatram da je to izraz osobe koja za samu sebe smatra da ništa više ne može ponuditi u životu. Duboko sam uvjeren da to smatra jer je velika razlika između njegovih prošlih nadanja, sadašnjih nadanja, situacije u kojoj je u današnjici i budućnosti koju priželjkiva. Smatram da mog oca progoni budućnost upravo zbog toga što je njegova sposobnost aspiracije jako zatumljena. Ne samo aspiracije koje sada posjeduje, već i aspiracije koje je imao i u prošlosti, koje su svjedok njegove mladosti. On smatra da nije dobro ispunio zadaću jer često govori kako svojoj djeci nije ostavio „ništa u nasljedstvo”. Moj otac često svoje vizije budućnosti gradi na refleksiji u prošlosti, kao što je vidljivo na pitanju njegove vojne mirovine, koja je bila jedan od glavnih motiva prilikom naracije o budućnosti. Smatram da je upravo to glavni motiv koji indicira narušene odnose prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Smatram da i dalje misli da se njegov glas ne čuje zbog činjenice da često govori da bi htio svjedočiti pred bilo kime tko želi vidjeti na koji način živi hrvatski branitelj. To vrlo često spominje. Naposljedku sam se i ja odlučio za ovu temu zbog toga što smatram da bi mu ovaj rad mnogo pomogao u osjećaju da se njegovo svjedočanstvo i glas ipak čuju.

5.2. Averzije prema budućnosti kao glas nezadovoljstva sa društvenom sadašnjošću: kako dalje?

Kroz tri komponente (glas, osnaživanje, participacija) koje konceptualizira Appadurai u promišljanju budućnosti kao kulturne činjenice, moguće je razumjeti kako izostanak neke od njih utječe na naše poimanje budućnosti. Kod moga oca manjak istih utječe na njegovo nezadovoljstvo socioekonomskom današnjicom te ujedno reflektira strah od budućnosti. Ako je netko nezadovoljan sadašnjošću i ne osjeća da ima svoje mjesto u njoj, osjetit će averziju ili strah od budućnosti. Taj osjećaj prema budućnosti će povratno utjecati na osjećaj pasivne bespomoćnosti u današnjici. Svi od mojih sugovornika su imali gotovo pa negativne emocije o budućnosti tijekom referiranja na smjer u kojem društvo ide. Moj sugovornik, član udruge branitelja izjavio je da se nada da djeca neće ići u inozemstvo, da ne ispadne da je njihova borba bila uzaludna. Također kaže da ovakvo nešto nisu sanjali kad su išli u rat. Slijedom navedenog, njihove imaginacije budućnosti nadilaze iskustvo jednog ljudskog života, te su oblikovane kao generacijska ostvarenja koja uslijed ratnih pobjeda i poslijeratnih razočarenja ne mogu biti ostvarene. Takve imaginacije perpetuiraju nezadovoljstvo socioekonomskom sadašnjicom te ističu strah od budućnosti koji se manifestira kao nesigurnost – osobna, obiteljska, nacionalna. Budućnost u ovakvim slučajevima ne progona samo zbog osjećaja da se vlastite vizije budućnosti neće ispuniti ili zbog osjećaja da vlastite vizije i aspiracije uopće ni ne postoje, već i zbog činjenice da ne žele svjedočiti budućnosti koja bi pokazala kako je njihova osobna borba uzaludna. U takvom trenutku u naracijama mojih kazivača kao traumatičan moment se konstituira svrha koja izostaje kao poveznica između prošlosti i budućnosti. Uhođenje budućnosti po takvim postavkama može se ukratko problematizirati kao veza prošlosti i sadašnjosti sa budućnošću. Aspiracije ili manjak istih, onakve kakvima ih definira Appadurai, mogu biti indikator kompleksnog socioekonomskog stanja. Ako je veza sa budućnošću nepotpuna, javlja se averzija prema budućnosti zbog shvaćanja da su vlastite aspiracije nerealne i da budućnost nosi neispunjenje istih. To upravo označava „povratak” budućnosti u sadašnjost, ali i u prošlost. U takvim uvjetima taj povratak budućnosti označava veliki izazov za vlastiti identitet i vlastitu svrhovitost.

Smatram da je odgovor na prekidanje začaranog kruga u ovom slučaju uključenost branitelja u društvene tokove, tj. bilo kakve društvene organizacije koje smatraju sebi prikladnima i s kojima se mogu asociirati. Takav korak bi dao branitelju osjećaj da u nečemu sudjeluje i da mu se čuje glas zbog činjenice da u toj grupi ima

sličnih sebi. Samim time takva osoba se usuđuje ponovno aktivirati svoje aspiracije i osjećati se ugodno s njima. Samim time mijenja pogled na budućnost koja u tom slučaju više nije dodatni teret, već „prozor” u kojem je moguće otvaranje novih mogućnosti. Ne smatram da je ključno imati optimističan pogled na budućnost u ovom slučaju, već da se radi na tome da se samo sebe dovede u stanje u kojem se osjeća da u budućnosti postoji više izbora. Društvo bi tada moralo odigrati aktivniju ulogu i samo sebe organizirati kao socijalno osvještano društvo sa mnogim udrugama koje transparentno i redovito obavljaju poslove.

6. ZAKLJUČAK

Pišući ovaj rad došao sam do zaključka da branitelje u ovom slučaju ne „progoni” sam rat u mjeri u kojoj bi se moglo pretpostaviti. Ono što njima perpetuira traumu jesu procesi koji su oblikovali njihova sjećanja u poslijeratnom razdoblju. Kulturna trauma je kolektivni proces u kojem su sjećanja usidrena u prošlost, ali su adresirana kroz probleme u sadašnjosti. To je vidljivo preko njihovih iskaza koji se odnose na poslijeratni period u kojem ih frustrira neefikasnost institucija koje su podložne klijentelizmu i nepotizmu. Shvatio sam da je jedna od „točaka” iz kojih se perpetuira trauma zapravo razlika između njihovih očekivanja kada su kretali u rat i njihovih iskustava nakon rata. Primjerice, moj otac se tijekom intervjua često pitao „zašto uvijek problemi u hrvatskoj državi?” Dok je postavljao to pitanje, činilo mi se kao da i propituje svrhu svoje borbe i „kuda ići” u smislu nesigurne budućnosti. Upravo na taj način tranzicijski obrasci hrvatskog društva perpetuiraju traume te upućuju na kompleksne odnose prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Prošlost branitelja u kontekstu ovog rada valja promotriti kao „prekinuti tok” u kojem je rat razdoblje koje je prekinulo životne tokove, dodijelilo nove uloge i promijenilo pogled na budućnost. To je period u kojem su moji sugovornici doživjeli „naglo odrastanje”. U tom izrazu može se vidjeti koliko se rat percipira kao duboko neprirodan tijek u njihovim životima, kojeg nisu očekivali i koji je izmjenio percepciju njih samih. Takvi „efekti” su vidljivi i danas uslijed preispitivanja svog mjesta i svrhe u kontekstu posttranzicijskog društva. Ključnu ulogu u perpetuiranju traume prema navodima mojih sugovornika ima medijska reprezentacija branitelja. Svi moji sugovornici su izrazili nezadovoljstvo načinom na koji ih mediji reprezentiraju, gdje se pritom osjećaju „neshvaćeno”. Posljedično, većina njih smatra da njihova borba nikad nije niti završena te imaju jasni fokus na tome što bi željeli mijenjati u kontekstu društva. Samim time (također uzimajući u obzir političku instrumentalizaciju branitelja) oni bivaju politički aktivirani te slika branitelja postaje politizirana. Za neke skupine oni su „paraziti” a za neke „heroji”. Čak i moji sugovornici prihvaćaju ovakav narativ te svoju poziciju orijentiraju prema ovakvim polaritetima. To posljedično oblikuje načine na koji se mijenjaju sjećanja na rat, te ih posljedično dijele na „željene ili neželjene”. Ovdje je vidljivo da se sjećanja strateški izostavljaju pri čemu se mijenja vlastita percepcija o tome što je bitno, a što ne. Upravo zbog toga su prikupljene naracije branitelja u ovom radu od ključne važnosti za razumijevanje uzroka nezadovoljstva branitelja. Dakle,

nezadovoljstvo je u najvećoj mjeri uzrokovano medijskom-političkim reprezentacijom, političkom instrumentalizacijom i socioekonomskim prilikama u društvu.

Na početku problematizacije rada sam obitelj stavio kao čistu oprečnost ovakvim prilikama i koncipirao je kao svojevrsnu oazu gdje nije toliko izražen osjećaj neshvaćenosti i nepravde. To je za moje kazivače uistinu bilo tako, no niti obitelj kao takva ne može uvjetovati totalnu slobodu u kojoj branitelji dijele sva sjećanja koja smatraju bitnim. Više puta, neki moji kazivači su isticali kako „samo nekada, na obljetnice” dijele neka sjećanja sa obitelji. Jedan od njih je rekao da „samo te može razumjeti koji je prošao isto kao i ti”. Tu je vidljiva važnost udruga i društvenog života branitelja u njihovoj svakodnevnicu zbog činjenice da su u obitelj ipak malo „prigušeni” ulogama oca i muža te svoje članove obitelji ne žele izlagati traumi koja je njima strana i nedoživljena.

No, rat se ne smije shvatiti kao samo i isključivo traumatični događaj i kao period u kojem su branitelji bili žrtva životnih okolnosti. Na taj finalni zaključak me navela naracija mog oca koji je „pleo” svoju naraciju u odnosu na sliku koja evocira sjećanje na ratni period te indicira da unutar rata kao traumatičnog perioda postoji i priča o afirmaciji vlastite borbe i svrhe. Za predmet koji čuva iz rata nije ni izabrao predmet koji je fizički „bio” u ratu već reprezentaciju prostora koji za njega nosi pozitivna duhovna i identitarna značenja. Sliku sam shvatio kao njegovu najsnažniju memorabiliju jer tvori priču onkraj dominantnih narativa o ponosu, žrtvi, frustraciji i strahu. Tu sliku sam izabrao kao završni motiv rada jer nadilazi klasične definicije memorabilije te kao takva pokazuje važnost reprezentacije i asocijacije.

Ovakve problematizacije pokazuju da su branitelji vrlo heterogena kategorija te unatoč zajedničkim dijeljenim iskustvima njihova sjećanja i iskustva su raznovrsna i teško ih je „uvrstiti“ pod samo jedan pojam „branitelj“.

7. LITERATURA:

1. Alexander, J. C. 2004. „Toward a Theory of Cultural Trauma”. U J. C. Alexander, R. Eyerman, B. Giesen, N. J. Smelser, & P. Sztompka (uUr.) *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, 1–30.
2. Appadurai, A. 2013. *The Future as Cultural Fact: Essays on the Global Condition*. London: Verso.
3. Assmann, J. 1995. „Collective memory and cultural identity”. *New German Critique*, 65: 125–133.
4. Brkljačić, M., & Prlenda, S. 2006. *Kultura pamćenja i historija*. Zagreb: Tehnička knjiga.
5. Caruth, C. 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. The John Hopkins University Press.
6. Connerton, P. 1989. *How Societies Remember*. Cambridge University Press.
7. Geertz, C. 1973. *The Interpretation of Cultures*. New York: Basic Books.
8. Halbwachs, M. 1925. *Les Cadres sociaux de la mémoire*. Presses Universitaires de France.
9. Haraway, D. 1997. *Modest_Witness@Second_Millennium. FemaleMan©_Meets_OncoMouse™: Feminism and Technoscience*. New York: Routledge.
10. Hunt, N. C. 2017. *Memory, War and Trauma*. Cambridge University Press.
11. Nora, P. 1996. *Realms of Memory: Rethinking the French Past*. Columbia University Press.
12. Oroz, T. 2018. *Gdje si bio 1573? Lica i naličja Matije Gupca u praksama sjećanja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
13. Saukko, P. 2017. *Doing Research in Cultural Studies: An Introduction to Classical and New Methodological Approaches*. SAGE Publications Ltd.
14. Sturken, M. 1997. *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*. University of California Press.
15. *Zakon o hrvatskim braniteljima i članovima njihove obitelji*. (2017). Ministarstvo hrvatskih branitelja.

8. PRILOG

POPIS PITANJA KORIŠTENIH U INTERVJU

1. Da li biste rekli da ste drugačiji sada u odnosu na Vas prije rata? Po čemu?
2. Što Vas najviše frustrira a što motivira?
3. S kim ste u mogućnosti najlakše podijeliti svoja sjećanja na rat?
4. Smatrate li da današnje društvo ide u dobrom smjeru? Što biste popravili?
5. Osjećate li se zapostavljeno u društvu? Zašto?
6. Kakvu viziju ste imali na umu kad ste kretali u rat? Koja Vam je bila misao vodilja u teškim trenucima?
7. Kakve emocije Vam izazivaju vlastita odlikovanja i zahvalnice vezane uz rat?
8. Što mislite o načinima obilježavanja sjećanja na rat i na poginule? Što bi moglo biti bolje a što je dobro?
9. Jeste li povezani sa braniteljskim udrugama i družite li se sa drugim braniteljima?
10. Kao hrvatskom branitelju, koja Vam je najveća želja za budućnost?
11. Da možete sada poručiti poruku prošlom sebi u ratu, što biste rekli?
12. Koliko često i kada razmišljate o bilo čemu što je vezano za ratni period?
13. Jeste li zadovoljni kako službena povijest i mediji tumače rat? Zašto?
14. Kada ste najviše u mogućnosti udaljiti um od rata i loših sjećanja?
15. Istaknite neku Vašu osobnu mudrost ili nešto što smatrateF da je od najveće važnosti spomenuti. Kako je došlo do tog?